

Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri

**A Section from Struggle for Influence of European States
in Jerusalem and the Surrounding Area in the Tanzimat
Period: Construction Activities of Christian Communities**

*İhsan Satış**

Özet

Kudüs, üç monoteist dinde kutsal kabul edilen bir şehir olup, tarih boyunca jeopolitik konumundan ya da ticari öneminden değil, kendisine atfedilen kutsiyet ile ön plana çıkmıştır. Ancak XIX. yüzyılda Avrupalı devletler, Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarları gereği kendilerine yakın olan Hristiyan cemaatlerini himaye etmiş ve şehri dini bir hüviyette siyasi bir hüviyete sürüklemişlerdir. Avrupalı devletler, şehirde bir yandan kendi kurumlarını kurarken bir yandan da Hristiyan cemaatlerin imar faaliyetlerini finanse etmişlerdir. Bu dönemde dini himayenin siyasi önemini anlayan İngiltere, Prusya ile birlikte Osmanlı topraklarında bir Protestan kilisesinin kurulması için yoğun bir faaliyet içine girmiş; 1841’de Kudüs Protestan Piskoposluğu ve 1845’te de Kudüs’te bir Protestan Kilisesi kurulmasını sağlamıştır. Hristiyan cemaatlerin imar faaliyetleri İbrahim Paşa’nın Filistin’e hâkim olduğu yıllarda başlamış olup, Tanzimat Fermanı’yla birlikte yoğunlaşmıştır. Fermanın getirdiği ilkeler neticesinde Kudüs’teki Hristiyan cemaatler, yeni kilise inşa etmek ve var olanları onarmak istemişlerdir. Bu çalışmada, Tanzimat döneminde Avrupalı devletlerin siyasal amaçlarını gerçekleştirmek için Kudüs ve çevresinde dini imar faaliyetleri, Osmanlı Devleti’nde kilise inşa ve onarım prosedürü ve son olarak devletin yeni kilise inşa teklifleri karşısındaki tavrı ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Kilise, Avrupalı Devletler, Hristiyan Cemaatler.

* Arş. Gör., Tunceli Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasi Tarih ABD,
e-mail: ihansatis@hotmail.com.

Abstract

Jerusalem is considered as a holy city according to three monotheistic religions, and it has known with its holiness; not with its commercial importance or the geopolitical location throughout the history. However, in the XIXth century European states protected the Christian communities, and changed the city's profile from a religious identity to a political identity, due to their interests on the lands of Ottoman Empire. European states, not only set up their own institutions to the city, but also financed the Christian communities' activities in Jerusalem and the surrounding area. In this period, England and Prussia, understood the political importance of religious patronage, and entered into intensive activity for set up a Protestant church on the Ottoman lands. This states established the Protestant Bishop of Jerusalem in 1841 and a Protestant church in Jerusalem in 1845. Christian communities started their construction activities by the years Ibrahim Pasha dominated Palestine and increased with the declaration of Tanzimat Edict. In Jerusalem, Christian communities wanted to build new churches or repair existing ones as a result of the principles brought by the Tanzimat Edict. In this study, in the Tanzimat period, European states' religious instruction activities with political purposes in Jerusalem and surrounding area; the church building and repair procedures in the Ottoman Empire; and the state's attitude towards new church building and repairing offers are studied.

Keywords: Jerusalem, Church, European States, Christian Communities.

Giriş

Kudüs, Müslümanlık, Yahudilik ve Hristiyanlık dininde kutsal kabul edilen bir şehirdir. Tarih boyunca şehrin önemi jeopolitik konumundan ya da ticari öneminden değil, kendisine atfedilen kutsiyet ile ön plana çıkmıştır¹. Ancak XIX. yüzyılda Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarındaki çıkarları uğruna Hristiyan cemaatlerini himaye etmeleriyle devletin iç işlerine müdahale edilmiş ve şehir bir anlamda Avrupalı devletlerin rekabet ettiği bir bölgeye dönüşmüştür. Bu rekabette üstün olmak isteyen Avrupalı devletler şehirde bir yandan konsolosluklar açarken bir yandan da kent ve çevresinde kendi kurumlarını ve binalarını kurmuşlardır. Özellikle 1831-1840 yılları arasında

¹ Reuven Firestone, "Jerusalem in Judaism, Christianity, and Islam", *Encyclopedia of Religion*, XV., Edr. Lindsay Jones, NY: Macmillan 2005, s. 4839-4840; Yitzhak Reiter, Marlen Eordegian ve Marwan Abu Kalaf, "Jerusalem's Religious Significance", *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics and Culture Jerusalem*, VIII/1, Kudüs 2001, s. 15; Türkkaya Ataöv, "Kudüs ve Devletler Hukuku", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXXV/1, Ankara 1980, s. 29.

Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa Filistin ve Suriye'ye hâkim olduğu dönemde Hristiyanlara yönelik başlatılan politika sayesinde Avrupalı devletler faaliyetlerini bölgede rahatça yapabilmişlerdir².

Kudüs'teki İlk Avrupa konsolosluğu 1838'de kurulan İngiliz Konsolosluğudur. Daha sonra bunu 1842'de Prusya, 1843'te Sardunya ve Fransa, 1847'de Avusturya, 1854'te İspanya, 1856'da Amerika Konsolosluğu ve 1857 ya da 1859'da Rusya Konsolosluğu izlemiştir³.

Avrupalı devletlerin dini bir amaçtan çok siyasi bir amaç uğruna kullandıkları araçlardan birisi de Kudüs ve çevresinde yaptıkları imar faaliyetleridir. Şehirde yapılan imar faaliyetleri bir anlamda devletlerin başarısı olarak görülmeye başlamıştı. Nitekim bilindiği gibi Osmanlı toprakları üzerinde Katolikler genellikle Fransa, İtalya ve Avusturya'ca, Protestanlar, İngiltere, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri'nce ve Ortodokslar da Rusya tarafından himaye edilmekteydi⁴. Böylece Avrupalı devletlerin kendi çıkarları uğruna bölünen Hristiyan cemaatler, Tanzimat döneminde(1839-1876) başta kilise inşa etmek üzere yoğun bir imar faaliyetine girişmişlerdir. Bu dönemde kilise inşa ve onarım faaliyetleri sadece Kudüs'le sınırlı kalmamış, Balkanlar ve Anadolu'da da hız kazanmıştır⁵.

Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın getirdiği yenilikler neticesinde ve Avrupalı devletlerin himayeleri sayesinde Kudüs'teki Hristiyan cemaatler kültürlerini ve dinlerini yaymak için kiliselerini onarmak, yeni kilise, okul, misafirhane ve hastane inşa etmek istemişlerdir. Avrupalı devletler de kendi çıkarları gereği bu imar faaliyetlerini desteklemişlerdir. Bu doğrultuda 1841

² Sebahattin Samur, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Kayseri 1995, s. 58-59; Catherine Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", *Kudüs 1850-1948*, Çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, s. 47; Alexander Schölch, "Jerusalem in the 19th Century (1831-1917)", *Jerusalem In History*, Edr. K. J. Asalı, Essex 1989, s. 229.

³ Ruth Kark, *American Consuls In The Holy Land 1832-1914*, Kudüs 1994, s. 96, 108; Alexander Schölch, a.g.makale(mk), s. 229.

⁴ Salahi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanışı", *Bellekten*, LV/213, Ankara 1991, s. 361; Salahi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", *Bellekten*, XLIX/195, Ankara 1985, s. 652.

⁵ Zafer Gölen, "Tanzimat Dönemi'nde Bosna-Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Bellekten*, LXV/242, Ankara 2001, s. 215-248; Mucize Ünlü, "Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri", <http://www.kultur.samsun.bel.tr/samsem2006/doc/010.pdf>, Erişim Tarihi 2013, s. 149-162. Ayrıca I.Meşrutiyet döneminde Kudüs'te kilise inşa ve onarım faaliyetleri için bkz. Erdem Demirkol, *II. Abdülhamid Döneminde Kudüs'te Kilise İmar ve İnşa Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

yılında Prusya ve İngiltere'nin ortak girişimleriyle Kudüs Protestan Piskoposluğu açılmıştır⁶. 1847 yılında da Papa IX. Pius 1187'den beri ilk kez Kudüs'e bir Latin Patriği atayarak devletlerarasındaki nüfuz mücadelesinden geri kalmamıştır⁷. Ayrıca devletlerarasındaki nüfuz mücadelesinde geri kalmak istemeyen ve Kudüs'te etkili olan Rum cemaati patriği Rusya'nın teşvikiyle 1845 ya da 1847 yılında ikametini İstanbul'dan Kudüs'e taşımıştır⁸.

1. Kudüs'ün Demografik ve Dini Yapısı

Hristiyan cemaatlerin dini imar faaliyetlerinde bölgenin demografik ve dini yapısı çok önemlidir. Çünkü Hristiyan nüfusunun çokluğu ve kilise inşa edilecek mahallin Müslüman yerleşimlere uzak olması yeni kilise inşa işini kolaylaştırmaktaydı. Mesela 1872 yılında bir misyoner bir Protestan kilisesi inşa etme izni istediğinde, kilisenin kurulacak mahallin İslam mahallesi içinde mi yoksa yakınında mı olduğu tetkik edilmiştir⁹. Hristiyanlar yeni bir kilise inşa etmek ya da kiliselerini onarmak için izin istediklerinde, nüfuslarının çokluğuna vurgu yaparak kadim kiliselerinin ihtiyaçlarını karşılamadıklarını, her yıl gelen ziyaretçilerin yer konusunda sıkıntı çektiklerini¹⁰ ve zamanla kiliselerinin harap olduğundan ayınlarını yapamadıklarını belirtmekteydiler¹¹. Ayrıca Müslüman ve gayrimüslim nüfuslarındaki oranlara göre, kilise inşa ve tamir iznine esnek ya da katı bir yaklaşım sergilenebilmektedir. Çünkü ahalsinin tamamı gayrimüslimlerden oluşan bir yerleşim yerindeki başvuruya olumlu cevap verilmesi, ağırlığı Müslümanlardan oluşan bir yerleşim yerine göre daha yüksektir¹². Bu nedenle konumuza geçmeden önce Tanzimat döneminde şehrin demografik ve dini yapısı hakkında kısa bir bilgi verilmesinin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

⁶ Ş. Tufan Buzpınar, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 10, 2003, s. 113. Ayrıntılı bilgi için bkz. R. W. Greaves, "The Jerusalem Bishopric, 1841", *The English Historical Review*, LXIV/252, Temmuz 1949, s. 328-352.

⁷ Aeneas MacDonell Dawson, *Pius IX. And His Time*, Londra 1880, s. 20; Charles A. Frazee, *Catholics And Sultans-The Church And The Ottoman Empire*, Cambridge University Press 1983, s. 306.

⁸ Theofanis George Stavrou, "Russian Interest in the Levant 1843-1848: Porfirii Uspenskii and Establishment of the First Russian Ecclesiastical Mission in Jerusalem", *Middle East Journal*, XVII/1-2, Kış-Bahar 1963, s. 94; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser, İstanbul 2001, s. 133; Archdeacon Dowling, *The Patriarchate of Jerusalem*, Londra 1909, s. 16.

⁹ BOA, İ. HR, 255/15223.

¹⁰ BOA, İ. HR, 166/8959.

¹¹ BOA, İ. HR, 164/8822.

¹² Kemal Beydilli, "Osmanlı Dönemi'nde Kilise Siyaseti'nden Bir Kesit: Mahmud Devri'nde Kilise Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2000, s. 264.

Osmanlı Devleti, bir İslâm devletidir ve bundan dolayı hukuk düzeni de, uygulamadaki bazı istisnai durumlara rağmen, İslâm hukukudur¹³. Bugünkünden farklı bir devlet anlayışını içeren İslam kamu hukukunda insanlar iki temel sınıfa ayrılır: Müslümanlar ve zimmiler¹⁴. Müslüman toprakları üzerinde yaşanan zimmiler, zimmet statüsündedirler. Zimmet, İslam hâkimiyetini tanımak şartıyla semavi din mensuplarını himaye, emân ve koruma sağladığı, süresiz olarak yürürlükte olan bir tür sözleşmedir¹⁵. Osmanlı arşiv vesikalarında *teba'a-i gayr-i müslime*, *milel-i iseviyye*, *milel-i sa'ire*, *milel-i selase* ve *milel-i muhtelife* gibi terimlerle adlandırılmış olan zimmiler¹⁶, dinlerine göre Yahudiler, Hristiyanlar, Sabîiler ve Mecusiler olarak dört ana gruba ayrılmışlardır¹⁷. Biz konumuzun sınırları açısından sadece imar faaliyetlerinde bulunan Hristiyan grupları üzerinde duracağız.

Hristiyanlar içinde önemli ölçüde imar faaliyetlerinde bulunan gruplar, Rumlar, Latinler ve Protestanlar'dır. Tanzimat döneminde bu Hristiyan grupların nüfuslarını tespit edebilmek için bölgeye gelen seyyahların ve sancığın bağlı bulunduğu yıllarda Suriye Vilayet Salnamesi kullanılabilir. Ancak burada belirtmek gerekir ki, seyyahların verdiği nüfus verileri bazı etnik ve dini toplulukların siyasal iddialarını desteklemek ya da bağlı oldukları devletlerin amaçlarına hizmet etmek için çarpıtılmış veya değiştirilmiş olabilmektedir.

1846 yılında Kudüs'e gelen seyyah Tittus Tobler, Kudüs'teki Hristiyan cemaatlerin nüfusu için şu rakamları verir: 2000'i Rum, 900'ü Romalı Katolikler, 50'si Rum Katolikler, 400'ü Ermeni, 100'ü Kıpti, 50'si Protestan, 38'si Habeş ve 20'si Süryani olmak üzere toplam nüfus 3558'dir¹⁸. Bunun yanında Kudüs'teki Hristiyan nüfusa dair bilgi veren kişi bilgileri Prusya Konsolosu Schultz'den alan Liebetrut'tur. Liebetrut'a göre 1850'de Kudüs'teki tahmini Hristiyan cemaatlerin nüfusu şöyledir: 2000'i Ortodoks, 900'ü Katolik, 350'si Ermeni, 100'ü Kıpti, 20'si Süryani, 20'si Habeş ve 100'ü Protestan olmak üzere toplam 3490'dır¹⁹.

¹³ Ahmed Akgündüz, "Osmanlı Hukukunun Mahiyeti Ve Kaynakları", <http://www.osmanli.org.tr/yazi-4-295.html>, Erişim Tarihi: 2013.

¹⁴ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 7.

¹⁵ CL. Cahen, "Zimme", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, XIII., İstanbul 1986, s. 566; Hüseyin G. Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII., Ankara 1985, s. 97.

¹⁶ Tabirlerin geçtiği belgeler için bkz. BOA, İ.MSM, 32/926; BOA, İ.MSM, 32/925; BOA, HAT, 778/36478-B.

¹⁷ Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, X., İstanbul 1994, s. 516-517.

¹⁸ Yehoshua Ben-Arieh, "The Population of the Large Towns in Palestine During the First Years of the Nineteenth Century, According to Western Sources", *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Edr. M. Ma'oz, Kudüs 1975, s. 51.

¹⁹ Friedrich Liebetrut, *Reise Nach Dem Morgenlande, Inorderheit Nach Jerusalem Und Dem Heiligen Lande*, II., Hamburg 1854, s. 25; Yehoshua Ben-Arieh, a.g.m., s. 52.

İncelediğimiz bu seyyahların dışında Tanzimat döneminde Kudüs'ün tahmini nüfusu hakkında batılı araştırmacıların verdiği tahminler bulunmaktadır. Bu kaynaklara dayalı olarak hazırlanmış en iyi tablo Ben-Arieh'in hazırlamış olduğu tablolardır. Ben-Arieh'in hazırlamış olduğu bu tablolara göre Tanzimat döneminde Kudüs'ün tahmini nüfusu şöyledir:

Tablo 1: Tanzimat Döneminde Kudüs'ün Tahmini Nüfusu²⁰

Yıl	Müslüman	Hristiyan	Yahudi	Toplam
1835	4500	3250	3000	10750
1840	4650	3350	3000	11000
1850	5350	3650	6000	15000
1860	6000	4000	8000	18000
1870	6500	4500	11000	22000
1880	8000	6000	17000	31000

Tablo 2: Tanzimat Döneminde Kudüs'teki Hristiyan Cemaatlerin Nüfusu²¹

Yıl	Rum Ortodoks	Rum Katolik	Romalı Katolik	Ermeni	Ermeni Katolik	Kıpti	Habeş	Süryani	Protestan	Toplam
1835	1650	-	900	530	-	100	30	20	Birkaç kişi	3250
1850	1850	50	1000	550	-	100	30	20	50	3650
1860	2000	50	1100	580	10	100	50	10	100	4000
1870	2200	50	1200	640	20	100	75	15	200	4500
1880	3000	90	1600	700	20	100	75	15	400	6000

Ben-Arieh'in hazırlamış olduğu bu tablolara göre, Kudüs'te en kalabalık sınıfı Rumlar, Rumlardan sonra da sırasıyla Latinler, Ermeniler, Protestanlar, Kıpti, Habeş ve Süryaniler gelmekte olup, tarihler birebir örtüşmemesine rağmen rakamlar Tobler ve Liebetrut'un verdiği rakamlara paralellik göstermektedir. Tablodan anlaşılacağı üzere Monofizit itikadını benimseyen küçük Doğu Hristiyan cemaatleri olan Kıpti, Habeş ve Süryanilerin sayılarında ciddi bir artış görülmezken, sırasıyla Protestanların, Rumların ve Latinlerin sayılarında ciddi artışlar gözlenmektedir. Bunun sebebi Avrupalı devletlerin XIX. yüzyılda bölgede yürüttükleri misyonerlik faaliyetleriyle açıklana bilinir²².

²⁰ Yehoshua Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", *Annals of the Association of American Geographers*, LXV/2, Temmuz 1975, s. 262.

²¹ Yehoshua Ben-Arieh, "Patterns of Christian Activity Nineteenth-Century Jerusalem", *Journal of Historical Geography*, II/1, 1976, s. 62.

²² Mehmet Aydın, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul 2005, s. 106; Mustafa Erdem, "Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Misyoner Faaliyetleri", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul

Nitekim Eylül 1891 yılında şehirde faaliyet gösteren Fransız, İngiliz, Alman, Rus, İtalyan, Yahudi ve Amerikan okullarında kadın-erkek toplam 760 misyoner öğretmen görev yapmakta olup kız-erkek toplam 11894 öğrenci okumaktaydı²³. Rakamlardan anlaşılacağı üzere ve Ben-Arieh'e göre 1890'da şehrin nüfusunun toplamı 42000²⁴ olduğu kabul edildiğinde şehirde hiç de küçümsemeyecek kadar misyoner faaliyette bulunmaktadır.

1871/2(H.1288) tarihli Suriye Vilayet Salnamesi'nde Kudüs'ün merkezinde Hristiyan cemaatlerin nüfusu hane bazında tespit edilebilir. Buna göre; Kudüs'te Hristiyan cemaatlerinin hane sayıları şöyledir:

Tablo 3: 1871/2'de Kudüs Merkezindeki Hristiyan Cemaatlerin Hane Sayıları²⁵

Rum	Latin	Ermeni	Katolik	Protestan	Kıpti	Süryani	Toplam
299	179	175	18	16	44	7	738

Hristiyan cemaatler imar faaliyetlerini Kudüs ve çevresinde yoğunlaştırmışlardır. Bu doğrultu çalışmamızda tespit edebildiğimiz kadarıyla Hristiyan cemaatlerin imar faaliyetlerinde buldukları karyeler: Beyt-i Sâhûr, Beytüllahm, Beyt-i Jala ve Ayn-ı Karim'dir. Bu karyelere ilişkin Hristiyan cemaatlerin nüfus sayıları ise Tablo 4'te görüldüğü gibi, Beyt-i Sâhûr²⁶'da

2005, s. 276-277. Kudüs'teki misyonerlik faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alex Carmel, "C. .F. Spittler and the activities of the Pilgrims Mission in Jerusalem", *Ottoman Palestine 1800-1914-Studies In Economic And Social History*, Edr. Gad G. Gilbar, Leiden 1990, s. 255-286.

²³ BOA, Y. PRK. MF, 2/23.

²⁴ Yehoshua Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", s. 262.

²⁵ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a:3, 1288, s. 149. Esasen bir yerin tahmini nüfusunu tespit edebilmek için hane sayıları belli katsayılarla çarpılabilir. Ömer Lütfi Barkan'ın hane karşılığı olarak kabul ettiği 5 katsayısı bugün pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmesinin yanında, bu katsayıyı az bularak 7 katsayısını kullananlar vardır. Nitekim Ben-Arieh XIX. yüzyılda kentleşen bir Filistin için 4 veya 5 katsayısının düşük bir tahmin olduğunu belirtmektedir. Alexander Schölch ise 6 kat sayısını uygun görerek Kudüs'ün demografik yapısı üzerinde yaptığı çalışmasında bu kat sayısını kullanmıştır. Bkz. Alexander Scholch, "The Demographic Development of Palestine, 1850-1882", *International Journal of Middle East Studies*, XVII/IV, Aralık 1985, s. 485; Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1977, s. 332.

²⁶ Beyt-i Sâhûr, Vadiye Nahiyesine bağlı olup, Beytüllahm Köyünün doğusunda alçak bir tepede yer almaktadır. Bkz. Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a:3, 1288, s. 154; Yehoshua Ben-Arieh, "Settlements and Population of the Sancak of Jerusalem in the 1870s", *Aspects of Ottoman History Papers From Ciepo IX, Jerusalem*, Edr. Amy Singer-Ammon Cohen, The Magnes Press Jerusalem, s. 226.

Rumlar çoğunluktaiken, Beytüllahm²⁷, Beyt-i Jala²⁸ ve Ayn-ı Karim²⁹'de Latinler çoğunluktaadır. Ermeniler ise sadece Beytüllahm'da görülmektedir.

Tablo 4: 1870'te Kudüs Çevresindeki Bazı Yerleşim Yerlerinin Hristiyan Nüfusu³⁰

Yer İsimleri	Rum Ortodoks	Latin (Katolik)	Ermeni	Toplam
Beyt-i Sâhûr	374	74	-	448
Beytüllahm	1648	1958	82	3688
Beyt-i Jala	-	1748	-	1748
Ayn-ı Karim	110	132	-	242

2. Osmanlı Devleti'nin Hristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri Karşısında Uyguladığı Prosedür

Osmanlı Devleti'nde Hristiyan cemaatler bir imar faaliyetinde bulunurken belirli bir prosedür takip etmek zorundaydı. Bu bölümde daha çok Osmanlı Devleti'nde kilise inşa ve onarım faaliyetleri karşısında uygulanan prosedür üzerinde duracağız. Çünkü Beydilli, hastane, okul, ruhban odaları, misafirhane, mutfak ve ahır gibi yapıların inşası ya da tamirinin kilise tamir hukuku içinde değerlendirildiğini ve bunların inşasında ya da tamirinde aynı usulün takip edildiğini belirtmektedir³¹.

İncelediğimiz belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, yeni bir kilise inşa etme ile eski bir kilisenin tamir edilme prosedürleri birbirinden farklıdır. Öncelikle kilise tamir prosedürünün nasıl olduğu, kilise tamir edilirken hangi şartlara uyulması gerektiğini açıklamaya çalışalım.

Osmanlı Devleti'nde genel olarak kiliselerin gerek tamiri gerek yeniden inşası ile ilgili siyasetin ana ilkeleri şer'i hukuktan, dolayısıyla gayrimüslimler için öngörülmekte olan hukuktan almıştır. XVI. yüzyılda Ebussuûd Efendi'nin bir kilisenin tamiri için verdiği fetva ve bunun şer'i dayanağı, XIX. yüzyılda II. Mahmut devrindeki aynı konuda herhangi bir şeyhülislamın verdiği ve hukuki gerekçesini düzenlediği fetva ile aynıdır³².

²⁷ Beytüllahm, Kudüs'e 8-10 km. kadar güneyinde Vadiyye Nahiyesine bağlı, denizden yüksekliği 800 m. olan bir köydür. Bkz. Abdurrahman Küçük, "Beytüllahm", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, VI., İstanbul 1992, s. 86; Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a:3, 1288, s. 154.

²⁸ Beyt-i Jala, Kudüs etrafındaki en büyük köy olup, Vadiyye Nahiyesine bağlıdır. Bu köyde halkın çoğunluğu Hristiyan'dır ve köyün etrafı zeytinlikler ve bağlarla çevrilidir. Bkz. Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a:3, 1288, s. 154; Y. Ben-Arieh, a.g.m., s. 226.

²⁹ Ayn-ı Karim, Kudüs'ün batısında bir vadide bir tepe üzerinde kurulmuş olup Ben-î Hasan Nahiyesine bağlı bir köydür. Bkz. Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a:3, 1288, s. 153; Y. Ben-Arieh, a.g.m., s. 228.

³⁰ Y. Ben-Arieh, a.g.m., s. 261.

³¹ K. Beydilli, a.g.m., s. 264.

³² K. Beydilli, a.g.m., s. 255-256.

Osmanlı Devleti'nde kiliselerin tamirinde iki temel şart aranmaktadır. Bunlardan birincisi kilisenin kazayla yanması, ikincisi ise kilisenin zamanla harap duruma gelmesidir³³. Mesela 1808 yılında Kudüs'teki Kamame Kilisesi'nde ortaya çıkan yangın neticesinde kilisenin büyük bir bölümü yanmıştır. Bunun üzerine Kudüs'teki Rum, Latin ve Ermeni cemaatleri kiliseyi onarmak istemişlerdir. Hristiyan dünyasında son derece önemli olan ya da kadim bir kilise olmasından dolayı II. Mahmut kilisenin onarılmasına izin vermiştir³⁴. Şüphesiz tamirine izin verilen kilisenin kadim olma şartı göz ardı edilmemektedir. Bu konuda 1825 tarihli Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi'nin verdiği fetva aynen şöyledir: *Sulben fetb olunan bir belde vaki' kenâsa-i kadîmenin ba'zı mevâzî-i muhterik olsa evvel belde zimmîleri muhterik olan mevâzî-i nesne ziyade etmeksizin vaz-ı kadîmi üzere ta'mir etmeğe mesâğ-ı şer'i olur mu? El-cevab: olur*³⁵. Buradan da anlaşılacağı üzere tamir edilecek kilisenin kadim olması ve eskisi gibi onarılması şart koşulmaktadır.

Bir kilise tamir edilmek istediğinde öncelikle tamir izni için merkeze başvurulmaktadır. İzin konusunda Kudüs'teki Rumlar genelde dilekçelerini patrikleri veya patrik vekili aracılığıyla ya doğrudan merkeze ya da İstanbul'daki patrikhane vekilleri aracılığıyla Babıâli'ye iletmekteydiler³⁶. Aynı durum İstanbul'daki Rumlar için de geçerli olup, kilisenin tamir etme isteğini İstanbul Rum Patriği aracılığıyla Babıâli'ye bildirmekteydiler³⁷. Latinler ya da Ermeniler ise Kudüs mutasarrıfı aracılığıyla tamir izni talep etmekteydiler³⁸. Latinler dış devletler tarafından özellikle Fransa tarafından himaye edildiklerinden dolayı tamir izni talep ederken, meseleye Fransa ya da Avusturya'nın da müdahale ettikleri veya izin taleplerinde ısrar ettikleri görülmektedir³⁹.

Avrupalı devletlerin Kudüs'te kilise tamir faaliyetlerine doğrudan müdahale etmelerinde önemli bir neden; Osmanlı Devleti'nin imzalamış olduğu uluslararası antlaşmalarda ve kapitülasyonlarda kilise tamiri ile ilgili maddelerin olmasıdır. Bu konuda Osmanlı ile Avusturya Devleti arasında imzalanan 1699 Karlofça Antlaşması'nın 13'ncü⁴⁰, 1718 Pasarofça Antlaşması'nın 11'inci⁴¹, 1739 Belgrat Antlaşması'nın 9'uncu⁴² ve 1791 Zıştovi Antlaşması'nın 12'inci⁴³ maddeleri kilise

³³ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2596.

³⁴ BOA, A.DVNS. KLS. d, No: 9, s. 58; BOA, HAT, 1314/51204; BOA, HAT, 772/36195.

³⁵ BOA, HAT, 776/36401-A.

³⁶ BOA, İ. DH, 830/66847

³⁷ BOA, HAT, 601/29376; BOA, HAT, 775/36358.

³⁸ BOA, İ. HR, 84/4094.

³⁹ BOA, İ. HR, 332/21368; BOA, İ. HR, 113/5513; BOA, İ. HR, 242/14384; BOA, İ. HR, 245/14571.

⁴⁰ *Muâbedât Mecmûası*, III., Ankara 2008, s. 99; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarîh Metinleri*, I, Ankara 1953, s. 32.

⁴¹ *Muâbedât Mecmûası*, III., s. 107; N. Erim, *a.g.e.*, s. 66-67.

⁴² *Muâbedât Mecmûası*, III., s. 124; N. Erim, *a.g.e.*, s. 86.

tamirine ilişkin bilgiler içermektedir. Yine Osmanlı-Fransa arasında imzalanmış 1740 Kapitülasyonları'nın 82'nci maddesi ve Osmanlı-Rusya arasında imzalanmış olan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 17'inci⁴⁴ maddelerinde de bu konuya dair bilgiler bulunmaktadır. Örnek olması açısından 1740 Kapitülasyonları'nın 82'nci maddesini burada zikrederim. Madde aynen şöyledir:

*"Kuds-ı Şerif de vâkıf zıbt ve tasarruflarında bulunan mahaller mürit-ı ezâmân ile haraba müşrif olmamak ibtiyatı için ta'mire muhtaç oldukda Âsitane-i Sa'âdeti'mde mukim França elçisinin iltimasıyla mesağ-ı şer' üzere tamir olunması babında..."*⁴⁵.

Tamir izninin istenmesi üzerine bölgedeki kadı veya bostancıbaşı, mimar gibi diğer görevliler kiliseyi keşif ve muayene ederek gerçekten kilisenin tamire muhtaç olup olmadığını kontrol ederler⁴⁶. Bazen keşif için İstanbul'dan Kudüs'e bir mühendis de görevlendirildiği olurdu. Mesela 1853 yılında Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesinin tamirinde keşif işlemleri için Mühendis Esad Efendi Kudüs'e gönderilmiştir⁴⁷. Yapılan keşifte kilise gerçekten tamire muhtaçsa ya da yıkılmaya yüz tutmuşsa durum merkeze bildirilerek, Padişah'tan tamir izni istenir. İzin verilmesiyle birlikte kilisenin kadim ölçüleri tespit edilerek, tamir esnasında *bila-terfi'* ve *la-terfi'* yani aslına uygun olarak genişletmeksizin ve yükseltmeksizin yapılması öngörülür. Tamir bittikten sonra kilisenin kadim ölçülerine uyulup uyulmadığını kontrol etmek için bir keşif daha yapılır⁴⁸. Tamir esnasında eski yapısına uygun olarak yapılmamış ise ya da onarım sırasında kiliseye ek yapılmışsa kilise eski haline getirilirdi⁴⁹. Örneğin 1841 yılında Beytüllahm Kilisesi'nin tamir edilmesi için Rumlara bir ferman verilmiştir. Rumlar bu ferman sayesinde Beytüllahm Kilisesi'nde Ermenilerin hukukuna tecavüz ederek kilisede yeni yerler ihdas etmişlerdir. Ermenilerin şikâyetleri üzerine Şubat 1843 tarihli bir ferman ile Rumların kilisede Ermenilerin hukukuna yaptıkları tecavüzlerin menedilmesi ve tağyir olunan şeylerin heyet-i asliyesi üzere tesviyesi emredilmiştir⁵⁰.

Kilise tamiri için Islahat Fermanı'na kadar Padişah'ın izniyle birlikte, şeyhülislamdan fetva alınmaktaydı. Ancak, 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra

⁴³ *Muâbedât Mecmûası*, III., s. 161; N. Erim, *a.g.e.*, s. 174.

⁴⁴ *Muâbedât Mecmûası*, III., s. 265; N. Erim, *a.g.e.*, s. 129.

⁴⁵ *Muâbedât Mecmûası*, I., Ankara 2008, s. 34; N. Erim, *a.g.e.*, s. 113; Bernard Camille Collas, *1864'te Türkiye-Tanzimat Sonrası Düzenlemeler Ve Kapitülasyonların Tam Metni*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2005, s. 337.

⁴⁶ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2596; M. M. Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 293.

⁴⁷ BOA, HR. MKT, 59/41.

⁴⁸ BOA, İ. DH, 829/66787; M. M. Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 293.

⁴⁹ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara 2001, s. 233.

⁵⁰ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2637.

kilise tamirâtı ve inşası ile ilgili uygulamalarda bir takım değışikliğe gidilerek, kilise tamirinde fetva alınması şartı kaldırılmıştır⁵¹.

Osmanlı Devleti'nde kilise tamir işine ruhsat verildikten sonra hangi malzemelerin kullanılabilceğı de belirlenmiştir. Esasen eski kiliselerin tamirinde yeni malzeme kullanılmasının yasak olduğu ve bu yasağın Köprülü Fazıl Mustafa Paşa tarafından kaldırıldığı bilinmektedir⁵². 1847 tarihli bir vesikada malzemenin eski ya da yeni olduğu belirtmeyip birbirlerinin yerine kullanılmayacak malzemeler sıralanmaktadır. Buna göre; kireç ile yapılmış olan yerlerinin tuğla ile yapılmasının, tuğla ile yapılan yerlerin taş ile yapılması, demir ve hurma ağacı ile yapılmış yerlerin ise yontulmuş avz ağacı ile yapılması ve zinet bulunmayan yerlerin beyaz ve zinetli olarak yapılması caiz değildir⁵³.

Osmanlı Devleti'nde yeni kilise inşa etme prosedürü kilise tamir etme prosedürüne benzemekle birlikte birçok yeni şartların öne sürüldüğü görülmektedir. Öncelikle kilisenin inşa edileceğı arsanın mülk olması gerekmektedir. Ancak bilindiğı gibi Osmanlı Devleti, Kudüs'te yabancılara doğrudan mülk edinme hakkı tanımamıştır. Bundan dolayı yabancılar satın almak istedikleri araziyi Osmanlı tebaasından olan kişilerin adına ya da bu yasaktan muaf tutulan konsoloslukların, derneklerin ve cemiyetlerin adına kaydettilerinde sahip olmaktadır. Bu araziler şeklen artık Osmanlı tebaasından ya da konsoloslukların adına görünseler de fiilyatta yabancıların elindeydi⁵⁴. Mesela Kudüs içinde Nakşibendi Tarikatına ait bir dergâhın yanında harap halde bulunan bir İslam hanesini Latin taifesinden bir rahip ile Osmanlı tebaasından bir kuyumcu kendi aralarında anlaşarak kuyumcu adına satın almışlar ve Fransız rahiplerinin ikameti için bu haneyi konsoloshaneye vermişlerdir⁵⁵. Yine 1864 yılında Ayn-ı Karim karyesi haricinde vakıf dâhilinde olan ve 4 dönüm 17 kırat bir kıta ve kezalik 3 dönüm 10,5 kırat diğere bir kıta araziyi Osmanlı tebaasından Fazlullah adında biri kendi uhdesine geçirip, Fransa devleti namına hakkından feragat etmiştir. Böylece Fazlullah adına kayıtlı gözüken arazi Latin rahiplerinin tasarruflarına bırakılmıştır⁵⁶.

Tanzimat döneminde devletin toprak bütünlüğünü tehdit etmemek şartıyla dost ülkelere, özellikle sosyal yardımda bulunan hakiki ve tüzel kişilerin Hristiyan olanlarına devlet izniyle arazi satışı yapılmıştır⁵⁷. Bu tür arazi satışları ise özellikle yeni kilise inşa etmek, okullar, konsolosluklar açmak için yapılmaktaydı. Ayrıca İbrahim Paşa, Filistin bölgesine hâkim olduğu yıllarda bu tür arazi satışları başlamış

⁵¹ Kemal Beydilli, a.g.m., s. 256.

⁵² M. Zafer Karaca, "İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri", *Tarih ve Toplum*, XVIII/105, Eylül 1992, s. 153; Y. Ercan, a.g.e., s. 233.

⁵³ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2596; M. M. Kenanoğlu, a.g.e., s. 294.

⁵⁴ Brahim Bouazi, *19. Yüzyılda Filistin'de Arazi Satışları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 47-48.

⁵⁵ BOA, İ. MMS, 14/593.

⁵⁶ BOA, İ. HR, 213/12373, s. 1, 4.

⁵⁷ B. Bouazi, a.g.t., s. 97.

olup, XX. yüzyılın başlarında yoğunlaşmıştır⁵⁸. 1839 yılında Latinler, Bavyera Dükü Maximilian tarafından bağışlanan para ile bir küçük şapel inşa ettiler. Bu olay, Kudüs'te Hristiyan yapı inşaatları için önemli bir başlangıçtı⁵⁹.

Ayrıca Kırım Savaşı'ndan (1853-1856) sonra Kudüs'te arazi satın almasına izin verilen kişi Avrupalı İngiliz Yahudilerinden Sir Moses Montefiore'dir⁶⁰. İngiltere'nin uluslararası diplomatik asilzadelerinden biri olan Montefiore, Kudüs haricinde fakir Yahudiler için binalar inşa etmek için izin ister. Osmanlı Devleti, Protestanlara ve Ruslara bazı binalar yapmalarına izin verdiği için Montefiore'nin bu isteğine ret cevabı verilmesinin devlet adına kötü tesirler doğurabileceğini düşünerek, Montefiore'nin bu isteğini kabul etmek zorunda kalır⁶¹. Ayrıca Khouli'nin belirttiğine göre 1863 yılında Sultan Abdülmecit 900 lira harcayarak Kudüs'te satın aldığı bir arsayı, Montefiore'ye hediye etmiştir. Bu arsa üzerine de Nifer Ziraat Okulu inşa edilmiştir⁶².

Yeni kilise inşa etmek için kilisenin kurulacağı arazinin mülk olması yeterli olmamaktadır. Bundan sonraki aşamalara en güzel tanıklık eden vesika, Protestan bir misyonerin bir kilise inşa etmesine dair 1871 tarihli bir irâde-i seniyyedir. Clain (Klain قلائن)adındaki bu misyoner Kudüs dışında Alman tebaasından Sanderski (ساندرسكى) adına kayıtlı bir arazide bir kilise inşa etmek ister. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, toprak sahibinin rızası olup olmadığını, kilisenin kurulacağı yerin İslam mahallesine yakın olup olmadığını, kilisenin ileride müşkülata sebep olup olmayacağı gibi konuların araştırılmasını ister. Bu sorulara açıklık getirildikten sonra bir keşif yapılarak kurulacak kilisenin ölçüleri belirlenmiştir. Keşif bittikten sonra yapılan keşfi ve ölçüleri gösteren bir harita hazırlanarak merkeze gönderilmiş olup, kurulacak kilisenin yeri vakıf olmadığı, ileride herhangi bir müşkülata sebep olmayacağı da bildirilmiştir. İncelemelerin sonunda inşa izni için ruhsat verilmiştir⁶³.

Bu belgeden anlaşılacağı üzere bir kilise inşa edilmek istendiğinde şu prosedür takip edilmektedir:

➤ Kilise inşa etme izni istenmesi

➤ Arazinin mülk olup olmadığı, sahibinin rızasının var olup olmadığı, arazinin İslam mahallesine yakın olup olmadığı ve kurulacak kilisenin ileride müşkülata sebep olup olmayacağı gibi konularının araştırılması

⁵⁸ Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform In Syria And Palestine 1840-1861-The Impact of the Tanzimat on Politics and Society*, Oxford At The Clarendon Press 1968, s. 17-18, 191.

⁵⁹ Yehoshua Ben-Arieh, "Patterns of Christian Activity Nineteenth-Century Jerusalem", s. 61.

⁶⁰ Simon Goldhill, *The Temple of Jerusalem*, Londra 2006, s. 14-15.

⁶¹ BOA, İ. HR, 172/9332.

⁶² Azmi Khouli, *Osmanlı Döneminde Kudüs'te Yabancı Okullar (XIX. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 96.

⁶³ BOA, İ. HR, 255/5223; BOA, İ. HR, 255/15223.

➤ Kilise kurulacak arazinin incelenmesi, kilisenin ölçülerin belirlenmesi ve harita hazırlanması

➤ İncelemelerin bitmesinden sonra uygun görüldüğü takdirde kilise inşa ruhsatının verilmesi

Burada belirtilmelidir ki, tek bir belgeden çıkarılan bu prosedürün bütün Osmanlı coğrafyası için geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak Tanzimat döneminde Kudüs'te imar faaliyetlerini esas aldığımız bu çalışmamızda incelediğimiz arşiv vesikalarında genelde bu prosedürün uygulandığını söyleyebiliriz⁶⁴.

Osmanlı Devleti, gerek kilise tamirinde gerek yeni kilise inşasında verdiği izinlerde tamir ya da inşaya kimsenin müdahale etmemesini, belirlenen ölçülere dikkat edilmesini ve tamir ya da inşa masrafları için cemaatlerden zorla para toplanmaması konusunda bölge yöneticilerini uyarmıştır⁶⁵.

3. Hristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri

Kudüs ve çevresinde Hristiyan cemaatler ve cemaatleri himaye eden Avrupalı devletler nüfuz alanlarını genişlemek için eski kiliselerini onararak yeni kiliseler, okullar, mektepler, hastaneler ve misafirhaneler inşa etmişlerdir.

Rumlar, Latinler ve Protestanların dışında imar faaliyetlerinde bulunan bir diğer Hristiyan cemaati Ermenilerdir. Ermenilerin, XIX. yüzyılın ortalarında Kudüs'teki mülkleri hakkında elimizde kesin rakamlar olmasa da konumlarını genişletmeye çalıştıkları ve Kudüs ile Yafa'da cemaatin nüfuzunu güçlendirmek için bireysel kaynakları topladıkları bilinmektedir. Ermenilerin yanında Habeş, Kıpti, Rum Katolik, Ermeni Katolik gibi küçük Hristiyan kiliseler de küçük çapta konumlarını genişletmek için farklı kurumlar kurdular. Bu konuda Amerikan Konsolosu şunları söyler⁶⁶:

"Filistin'de Rum ve Latin Kiliseleri'nin zengin manastırları geniş mülklere sahiptirler. Hristiyanlık için önemli yerlerde güçlü dayanakları bulunan Rum ve Latin Kiliseleri, Fransa ve Rusya tarafından desteklendi ve onlar ne Müslümanlara ne de Yahudilere konumlarını bırakmayacaklar. Ermeni Kilisesi ise, güçlü, zengin ve girişkendir. Ayrıca Filistin'de misyonu, okulları ve Kudüs Piskoposluğu ile Anglikan Kilisesi de, dikkate değer ve değerli mülklere sahiptir".

⁶⁴ Gerek yeni kilise inşasında gerek kilise arazilerinde yaşanan anlaşmazlıklarda bu prosedürün uygulandığına dair bkz. BOA, İ. HR, 332/21368; BOA, İ. DH, 830/66847; BOA, İ. MMS, 14/593; BOA, İ. HR, 213/12373; BOA, İ. HR, 59/2855.

⁶⁵ BOA, İ. DH, 830/66847; BOA, İ. DH, 829/66787; BOA, İ. HR, 255/15223, s. 5.

⁶⁶ Ruth Kark, "Changing Patterns of Landownership in Nineteenth-Century Palestine: The European Influence", *Journal of Historical Geography*, 10, 4 (1984) 364-365.

1871/2 tarihli Suriye Vilayet Salnamesine göre Kudüs ve çevresinde toplam 65 kilise, 1 manastır, 115 mektep bulunmaktadır (Bkz. Tablo 7). Ayrıca salnamede kiliseden ve manastırdan ayrı olmak üzere 16 tane deyr kaydedilmiştir. Bilindiği gibi deyr, Süryanice bir kelime olup, Hristiyan manastırı ya da keşiş hücresi manalarına gelmektedir⁶⁷.

Tablo 5: 1871/2 Tarihli Suriye Vilayet Salnamesine Göre Kudüs ve Çevresindeki Kilise, Manastır, Mektep ve Deyr Sayıları⁶⁸

Yer İsimleri	Kilise	Manastır	Mektep	Deyr
Kudüs merkez	37	-	26	-
Benî Zeyh Nahiyesi	1	1	11	-
Benî Murrâ ve Benî Salim Nahiyesi	1	-	14	1
Benî Mâlik Nahiyesi	-	-	7	-
Benî Hasan Nahiyesi	10	-	5	2
Vadiyye Nahiyesi	10	-	11	11
Benî Haris El-Kibâla ve Eş-Şimâl Nahiyesi	5	-	18	2
Birâ ve Cebel-i Kudüs	1	-	23	-
Toplam	65	1	115	16

Cemaatlerin imar faaliyetlerine geçmeden önce bütün Hristiyan cemaatleri için kutsal kabul edilen ve onarımları cemaatler arasında çekişmelere sebep olan Kamame ve Beytullahm Kiliseleri'nin tamir edilmesini açıklamaya çalışalım.

Yunanlılar tarafından Anastasis (yeniden dirilme) ya da Resurrection, Araplar tarafından ise al-Kiyâma diye adlandırılan Kamame Kilisesi⁶⁹, Hristiyan itikadında İsa'nın çarmıha gerildiği ve gömüldüğü yer üzerinde Doğu Roma İmparatoru Konstantin'in (285-337) tarafından, ihtilafı olmakla birlikte 325 yılında inşa edilmiş olup, 335 yılında da İsa'ya ithaf edilmiştir⁷⁰. Kamame Kilisesi, diğer cemaatlerin kiliseleri gibi düşünülmemelidir. Bu kilise çok büyük bir kilise olup, üç katlı ve her katta küçük rahip odaları bulunmaktadır. İsa'ya atfedilen kutsallıktan ötürü kilise içinde birden fazla kutsal mekân vardır ve bu mekânlar Rum, Ermeni, Latin, Habeş, Kıpti ve Süryani cemaatleri arasında

⁶⁷ "Deyr", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, III., İstanbul 1979, s. 573. Hartmann, 1871/2 tarihli Suriye Vilayet Salnamesini kullanarak Kudüs'ün köyleri üzerinde yaptığı çalışmasında deyrleri manastır olarak kabul etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Hartmann, "Die Ortschaftenliste des Liwa Jerusalem in dem türkischen Staatskalender für Syrien auf das Jahr 1288 der Flucht (1871)", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 1883, s. 124.

⁶⁸ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a:3, 1288, s. 150-156.

⁶⁹ Colin Marris, *The Sepulchre of Christ and the Medieval West (From the Beginning to 1600)*, New York 2005, s. 33.

⁷⁰ Robert Ousterhout, "Rebuilding the Temple Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre", *Journal of the Society of Architectural Historians*, XLVIII/1, Mart 1989, s. 66-67; C. Marris, *a.g.e.*, s. 38.

paylaştırılmıştır⁷¹. Dolayısıyla Kamame Kilise sadece bir cemaate ait bir kilise değil, içinde altı cemaati barındıran bir kilise topluluğu şeklinde düşünülmelidir.

Hristiyanlık âleminde Protestanlar dışında en kutsal yer kabul edilen bu kilisenin tamiri Hristiyan cemaatleri arasında sürekli tartışma konusu olmaktadır. 1834 yılında Kudüs'te meydana gelen depremden⁷² dolayı Kamame ve Beytullahm Kiliseleri'nde bazı mahaller harap olmuş olup, sıvası ve boyaları çökmüştü. Bu yerlerin tamir edilmesi Rum, Ermeni ve Latinler arasında tartışmaya sebep olması üzerine Osmanlı Devleti, 1839'da evvelden beri bu gibi kutsal mekânların tamirini Rumlara havale ettiğinden, tamiri işini yine Rumlara havale ederek, tamir edilecek mahallerin keşf ve muayene edilmesini istemiştir. Kadı vekili, Nakübü'l-eşraf kaimmakamı, müselleme ve bir kısım ulemadan oluşan bir heyet, önce Kamame Kilisesine daha sonra Beytullahm Kilisesine gidip, Rum, Ermeni ve Latin milletlerinin vekil ve tercümanları huzurunda tamir edilecek mahalleri bir bir tespit etmiştir. Mahallerin tespitinden sonra Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi(D.1773-Ö.1846)⁷³den alınan fetva-yı şerif ile birlikte tamir edilecek mahallerde hiçbir şekilde yükseltme ve genişletme olmaksızın yani *heyet-i asliyesinden ziyade nesne ibdâs olunmamak* şartıyla tamire izin verilmiştir⁷⁴.

Hristiyan cemaatleri arasında tamir konusunda en büyük tartışma Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesinin tamirinde yaşanmıştır. 1852 yılında bahsedilen bu kubbenin tamir edilmesi söz konusu olduğunda, Babıâli, bu iş için bir mühendis tayin etmişti⁷⁵. Mühendis Esad Efendi'nin yaptığı incelemeler sonucunda⁷⁶ Osmanlı Devleti, Kudüs Mutasarrıfı Hafız Ahmet Paşa'ya yazdığı hükümde, kubbenin devlet tarafından ve eskisi gibi tamir edilmesini, bu konuda bir sorun yaşanırsa Kudüs Rum Patriği'nin ihtarına mezu olduğunu söylemiştir⁷⁷.

İncelediğimiz belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesinin tamir edilmesi acil olmadığından dolayı tamir işi ertelenmekteydi.

⁷¹ Kilisenin Hristiyan cemaatleri arasındaki paylaşımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Oded Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Boston 2001, s.2-7.

⁷² BOA, HAT, 772/36200-A.

⁷³ Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ankara 1972, 179-180.

⁷⁴ Karakoç Sarkis, *Kiilliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 6394; BOA, HAT, 1635/9.

⁷⁵ BOA, İ. HR, 102/4982. Osmanlı Devleti, bu tamir işi için bölgeyi tanıyan ve daha önce yaptığı işlerde bölge halkını hoşnut eden Mühendis Esad Efendi'yi tayin etmiştir. Ayrıca daha önce Kamame Kilisesi'nin tamirine gönderilen Nabi Efendi'ye Osmanlı Devleti tarafından yol harcırahı ve patrikhane tarafından da 10 bin kuruş verilmişti. Şimdi ise tamir işi Osmanlı Devleti tarafından yapılacağından dolayı Esad Efendi'ye yol harcırahı dışında sadece Kamame Kilisesi'nin tamiri için 5 bin kuruş maaş verilerek, kendisine rütbe tevcihi yapılmıştır. Bkz. BOA, İ. MVL, 284/11219.

⁷⁶ BOA, HR, MKT, 59/41.

⁷⁷ BOA, İ. HR, 98/4790-2.

Ayrıca bu dönemde Kamame Kilisesi etrafındaki bazı hanelerin⁷⁸ yıkılması ya da Fransızlara satılması gibi bir takım dedikodular da ortaya çıkmıştı⁷⁹. 8 Mayıs 1853 tarihinde Ahmet Paşa'ya gönderilen yazıda, kubbenin tamirinin acil olmadığından dolayı ertelendiğini ve heyeti asliyesi üzerine devlet tarafından tamiri edileceği tekrar bildirilmiştir⁸⁰. Kamame Kilisesi'nin etrafındaki haneler için de şu karar alınmıştır:

“Kamâme Kilisesi ittisâlinde olan hâneler zâviye ve mescid olarak bedm olunması câ'iz olmadığı halde Kamâme'ye nâzır pençerelerine divâr çekilerek sed ve bend kılınması busûslarına irâde-i seniyye-i mülûkânem müte'allik ve şeref-sudûr olmuş”⁸¹.

Osmanlı Devleti, her ne kadar Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesini kendisi tamir etme kararı almış olsa da, 1862 yılında bahsedilen kubbenin Fransa ve Rusya'nın ortak girişimleriyle tamir edildiğine şahit olmaktayız. Hatta bu konuda iki devlet arasında bir protokol da imzalanmış olup⁸², keşif işlemleri ve ihtiyaç duyulan malzemelerin tespiti için her devletten birer mimar Kudüs'e gönderilmiştir⁸³. Ayrıca Osmanlı Devleti, tamir işinde mimarlara yardım edilmesi, Paris'ten gelecek malzemelerin Yafa iskelesinden Kudüs'e taşınmasında yardımcı olunması için Kudüs Mutasarrıfını tenbih etmiştir⁸⁴. Hopwood'a göre, Temmuz 1867 yılında başlayan tamir işi 1869 yılında tamamlanmıştır⁸⁵.

⁷⁸ Zikredilen bu haneleri, 2013 yılının Temmuz ayında Kudüs'te yaptığımız alan araştırmasında inceleme fırsatımız olmuştu. Bu haneler Salahaddin Eyyubi vakfına ait olup Kamame Kilisesi'nin arkasında kalan Salahaddin Hankâhına ait hanelerdir. Hankâhın içindeki mescidin penceresinden Kamame Kilisesi görülmektedir. İleride göreceğimiz üzere Fransisken rahiplerine mahsus manastırlarının genişletilmesi ve havalandırılması için manastırın tamiri söz konusu olduğunda bu hanelerin bir kısmı bina yapılmamak şartıyla Fransisken manastırına dâhil edilmiştir. Hankâhın mescidindeki pencereden bakıldığı zaman Kamame Kilisesi, Fransisken rahiplerinin manastırı ve hankâhın arasında, kalan boşluk görülmektedir. Bu üç yapının duvarları birbirlerine yapışık olup, iç içedirler.

⁷⁹ BOA, HR, MKT, 59/41.

⁸⁰ BOA, C. ADL, 52/3122.

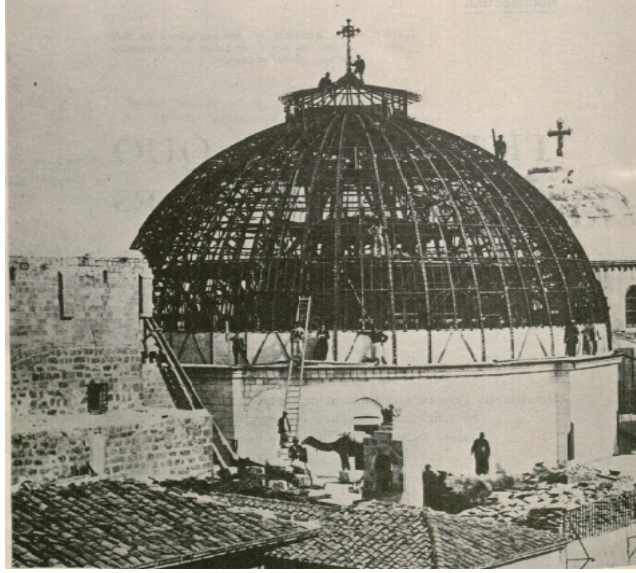
⁸¹ BOA, İ. HR, 328/21195, s. 7, 12; BOA, İ. HR, 327/21191, s. 5-6.

⁸² Derek Hopwood, *The Russian Presence In Syria And Palestine 1843-1914-Churb and Politics in the Near East*, Oxford At The Clarendon Press 1969, s. 65-66.

⁸³ BOA, İ. MMS, 33/1367.

⁸⁴ BOA, İ. HR, 223/13026.

⁸⁵ Derek Hopwood, *a.g.e.*, s. 66.

Resim 1: 1868'de Kamame Kilisesi'nin Büyük Kubbesinin Tamiri⁸⁶

3.1. Rumların İmar Faaliyetleri

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hristiyanlar arasında en aktif toprak alımları kilise ve misyonerler tarafından oldu ve bu topraklar, Filistin'de kendi etki alanlarının genişlemesine hizmet etmekteydi. Bu konuda kiliseler ve misyonerler arasında harekete geçen özellikle Arşimendrit Nikephori'nin girişimleriyle Kudüs Rum Patrikhanesi oldu. Köylüler tarafından *altının babası* (*Father of Gold*) olarak bilinen Nikephori'nin girişimleri neticesinde büyük miktarda Rus parası Filistin'e akmaya başladı. Bu fon sayesinde Nikephori başta Kudüs ve çevresi olmak üzere Beytüllahm'da, Eriha'da, Yafa'da ve Beyt-i Jala'da birçok toprak satın almıştır. Ancak Kırım Savaşı'ndan sonra Ruslar artık kendileri *Rus Kilise Misyonu* (*Russian Ecclesiastical Mission*) ve *Ortodoks Filistin Toplumunu* (*Orthodox Palestine Society*) sayesinde toprak satın almaya başladılar⁸⁷.

Rusya, 1853 yılında Kudüs'teki *Kutsal Yerler Sorunu* tartışmalarında Rusya konsolosunun yönetiminde Kudüs ya da çevresinde Rus papazlarının ayinlerini icra edebilecekleri bir kilise ve fakir ziyaretçilerin bakımı için bir hastane inşası için izin istemiştir⁸⁸. Osmanlı Devleti, Kutsal Yerler Sorunu devam ettiğinden

⁸⁶ Bu resim L. G. A. Cust'un, *The Status Quo In The Holy Places*, adlı eserinin girişinden alınmıştır. Bkz. L. G. A. Cust, *The Status Quo In The Holy Places*, Kudüs 1980.

⁸⁷ R. Kark, a.g.m., s. 363.

⁸⁸ BOA, İ. HR, 328/21217; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyâsiye*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987, s. 266-270.

dolayı Rusya'ya kilise ve hastane inşası için istenilen iznin devletin hukukuna dokunmayacak surette daha sonra müzakere edileceğini bildirmiştir⁸⁹. 1859 yılında Rusya tekrar Osmanlı Devleti'ne müracaatta bulunarak, her yıl Kudüs'e gelen ziyaretçilerin sayısının çok fazla olduğunu ve bunların şimdilik Kamame Kilisesi'ne tabi Rum manastırında iskân etmekte olsalar da gelen ziyaretçilerin çokluğu sebebiyle sıkıntı çektiklerini ifade etmiştir. Bundan dolayı hem ziyaretçilerin sıkıntılarını gidermek hem de Rusya memurlarının ziyaretçilerle hakkıyla ilgilenmeleri için Kudüs dışında bir misafirhane ile bir kilise ve Kudüs içinde bir konsoloshane için bir veya birkaç arsa satın alınmasına izin verilmesini istemiştir⁹⁰. Osmanlı Devleti, Rusya ile ilişkilerin devam etmesi için Kudüs dışında bir kilise ve misafirhane, Kudüs içinde de diğer devletlerin konsolosluklarına mutabık olarak bir konsolosluk inşasına izin vermiştir⁹¹.

1872 yılında Rusya, şehrin kuzeyinde devletin eski bir süvari töreni alanında *Russian Compound* adıyla *Kutsal Trinity Katedralini* inşa etmiştir. Bu yapı çok büyük bir yapı olup, 1859 yılında inşasına izin verilen hastane, misafirhane ve konsolosluk ofisini de içinde barındırmaktadır. Ayrıca Ruslar bu yapıya benzer başka bir yapıyı da (compound) Ayn-i Karim'de inşa ettiler⁹².

Resim 2: Kutsal Trinity Katedrali⁹³

⁸⁹ Mehmed Sadık Rıfat Paşa, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul 1292, s. 76-78; A. F. Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 270-272.

⁹⁰ BOA, İ. HR, 166/8959, s. 1.

⁹¹ BOA, İ. HR, 166/8959, s. 3. Kaynaklarda Kudüs'te Rus Konsoloshanesinin kurulması tarihi hakkında farklılıklar bulunmaktadır. Bu konuda, Schölch 1857, Kark 1858 tarihini verirken, Nicault, 1861 tarihini vermektedir. Bkz. A. Schölch, *a.g.m.*, s. 229; R. Kark, *a.g.e.*, s. 96; C. Nicault, *a.g.m.*, s. 46.

⁹² Thomas A. Idinopulos, *A History of the Holiest City As Seen Through the Struggles of Jews, Christians and Muslims-Jerusalem*, Chicago 1994, s. 197-198.

⁹³ http://www.gojerusalem.com/discover/item_10482/Holy-Trinity-Russian-Orthodox-Cathedral, Erişim Tarihi 2013.

3.2. Latinlerin ve Katoliklerin İmar Faaliyetleri

Osmanlı arşiv vesikalarında cemaatlerin bağlı olduğu ülkeleri belirtmek için aynı mezhebe bağlı cemaatler farklı isimlendirilebilmektedir. Bu özellikle de Latinler ya da Katoliklere ait vesikalarda görülebilmektedir. İzmir, Halep ve sair yerlerdeki ruhbanlardan bahsedildiğinde Fransız ruhbanı denildiği halde Kudüs'teki Kutsal Yerlerden bahsedildiğinde *Efrenç* veya *Frenk* tabiri kullanılmıştır⁹⁴. Bundan kasıt ise Rum Katolikleri ve Avrupalı Katolikleri birbirinden ayırmaktır⁹⁵. Ayrıca Filistin'de Katolikleri 1291-1847 yılları arasında *Franciscan Order of Custodia Terra Sancta* temsil etmiştir⁹⁶.

Resim 3: Beytüllahm Karyesi'ndeki Custodia Terra Sancta Tabelası⁹⁷

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Latinler ve Katolikler, Avusturya ve Fransa tarafından himaye edildiklerinden ve onlara parasal destekte bulunduğundan dolayı başta Kudüs olmak üzere, Ayn-ı Karım'de, Azariyeh'te, Beyt-i Jala'da, Beytüllahm'de, Ebu Gavş(Abu Ghosh)'ta ve Yafa'da birçok toprak satın alıp kiliseler inşa etmişlerdir⁹⁸.

1852 yılında Efrenç rahipleri, bir sene önce Kamame Kilisesi yakınlarında Deyrül-Âmud adındaki bir kilisenin tamirine izin istedikleri ve Kudüs Mutasarrıfı aracılığıyla ruhsat aldıklarını belirterek yine aynı mevkide Kamame Kilisesi yanındaki diğer bir manastır ve kiliseleri için tamir ruhsatı istemişlerdir⁹⁹. Ayrıca etraftaki sair emlakın hukukuna müdahale ve taarruz etmeyeceklerini sadece mabetlerini usul ve emsali gereğince tamir etmek istediklerini Fransa elçisi vastasıyla bildirmişlerdir¹⁰⁰.

⁹⁴ Mehdi Fraşerli, *Osmanlı Devleti'nde Kapitulasyonların Uygulanması (İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikât-ı bâzırası)*, Haz. Fahrettin Tızlak, Isparta 2008, s. 92.

⁹⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, s. 635.

⁹⁶ R. Kark, a.g.m., s. 363-364.

⁹⁷ Bu fotoğraf 4 Temmuz 2013 tarihinde acizanemiz tarafından çekilmiştir.

⁹⁸ R. Kark, a.g.m., s. 364.

⁹⁹ BOA, İ. HR, 84/4094, s. 1.

¹⁰⁰ BOA, İ. HR, 84/4094, s. 2.

1853 yılında Katolikler Beyt-i Jala'da olan küçük bir kiliselerini tamir etmek için Osmanlı Devleti'nden izin isterler. Osmanlı devleti, harap olan bu kiliseden geriye bir şey kalmadığını ve yeniden inşa edilmesinin ise ileride müşkülâtlara sebep olabileceğinden dolayı Katoliklerin bu isteğini ret etmiştir. Ancak devletin dinlere göstermiş olduğu hoşgörü gereğince Katoliklere münasip bir mevkide bir arsa verilmesini ve bu arsa üzerinde yeni bir kilise inşa etmelerine müsaade buyrularak¹⁰¹, durum Kudüs Mutasarrıfı ve Kudüs Kadısına bildirilmiştir¹⁰². Osmanlı Devleti'nin bu hareketi karşısında gerek Katolikler gerek Katoliklerin hamisi Fransa çok sevinmiş, Padişah'a teşekkürlerini sunmuşlardır. Ayrıca Fransa maslahatgüzarı, kilisenin inşa edileceği arsanın belirlenmesinde ve satın alınmasında da Osmanlı Devleti'nden yardım beklediklerini belirtmiştir¹⁰³.

1854 yılında Fransa maslahatgüzarı Babıâli'ye Kudüs'teki Latin hastanesinin harap olduğunu, artık kullanılmadığını belirterek, ihtiyaçları nispetinde şehirde yeni bir hastane inşa etmek istediklerini bildirmiştir. Ayrıca kurulacak bu hastaneyle birlikte amaçlarının yeni bir kilise inşa etmek olmadığını mezhep ve din ayırmayarak Müslüman, Hristiyan ve Yahudileri tedavi edeceklerini belirtmiştir¹⁰⁴. Babıâli, sair milletlerin kendi hastaneleri olduğundan, fakir Müslümanların Latin hastanesine gidip, muayene ve tedavi olduklarından ve hastanenin kurulacağı arsanın da patrikhanenin mülkü olduğundan dolayı hastane inşasına izin vermiştir¹⁰⁵.

1856 yılında Latinler, üç sene evvel Hz. Meryem namına bir kilise inşa etmek istedikleri ve bu kiliseyi önceleri kendilerine ait bir kilise olan ama daha sonra medreseye çevrilen, şimdi ise harap bir vaziyette bulunan yer üzerinde yapmak istediklerini bildirdiklerini ama bir netice alamadıklarını bildirmişlerdir. Ayrıca kilise yapılması uygun görülmez ise, harap konumda olan bu yerin onarılıp bir ziyaretgâh haline getirilmesini istemişlerdir. Osmanlı Devleti istenilen bu yerin incelenmesi için Kudüs Mutasarrıfı Kamil Paşa'yı görevlendirerek, bahsedilen yerin öncesinde ve sonrasında ne olduğu, şimdilik üzerinde bina olup olmadığı araştırmasını buyurmuştur. İncelemeler sonucunda Kamil Paşa bahsedilen yerin Kudüs içinde *Bab-ı Hutta* mahallesinde yer aldığını, önceleri bir kilise iken sonradan Şafii medresesine çevrildiğini, şimdi ise hiç kimsenin tasarrufunda olmayıp, büsbütün harap bir vaziyette, âdeta mezbeğah olduğunu merkeze bildirmiştir. Ayrıca bu yerin tüm Hristiyanlar ya da Müslümanlar için kutsal bir mekân olmadığından dolayı üzerine bir ziyaretgâh yapılmasının uygun olmadığını ama Latinlerin bu yer üzerinde bir kilise inşa etmelerinde bir sakınca olmadığını söylemiştir¹⁰⁶.

¹⁰¹ BOA, HR. MKT, 59/41.

¹⁰² BOA, A. DVNS.KLS.d, No:9, s. 66.

¹⁰³ BOA, İ. HR, 113/5513, s. 2.

¹⁰⁴ BOA, İ. HR, 332/21365, s. 1.

¹⁰⁵ BOA, İ. HR, 332/21365, s. 4.

¹⁰⁶ BOA, İ. HR, 332/1268, s. 2.

Resim 4: Bab-ı Hutta Mahallesinde Bir Tabela¹⁰⁷

Neticede Osmanlı Devleti, Latinlerin bahsettikleri yer üzerinde kilise inşa iznine ruhsat verir. Ancak bu karar üzerine 1857’de Kudüs’ün şafî müftüsü ve Harem-i şerif şeyhi ile birlikte birçok ulema ve meşayih Babiâli’ye müracaat edip meselenin aslında bildirildiği gibi olmadığını, mezbelelik olarak nitelenen yerde Salahaddin Cami ve medresesinin mevcut bulunduğunu ifade etmişlerdir. Nihayetinde Babiâli, gerçeğin farkına varır ama Fransızlara verilen fermanın istirdadı mümkün olmaz ve emsali görülmemiş bir şekilde bir cami kiliseye çevrilir¹⁰⁸. Peki, bu olaya sebep olan Kamil Paşa’ya ne olur?

Esasen Kamil Paşa Fransız elçisi vasıtasıyla Rumeli beylerbeyliği payesi almış ve Fransız yanlısı olarak bilinmektedir. Kanaatimizce bu olayda Fransa’ya yaranmak için Babiâli’yi yanlış yönlendirmiştir. Cevdet Paşa, her ne kadar Kamil Paşa’nın bu olaydan sonra bir işte istihdam olunmadığını belirtse de¹⁰⁹, elimizdeki iradede bunun doğru olmadığını öğreniyoruz. İradede, Kudüs’e atanacak bir zatın Devlet-i Aliyye’nin niyetine vakıf, dirayetli ve istikametçe dahi Babiâli’nin yanında olması gerektiği için 1857’de Kamil Paşa’nın Kudüs Mutasarrıflığından azledip, Urfa Mutasarrıflığına atandığını belirtmektedir¹¹⁰.

Kudüs’ün içinde Saint Anna Kilisesi (Church of St. Anne) adında Katoliklere ait bir kilise bulunmaktadır. Bu kilise Kudüs surlarından Mücahidler Kapısı (Lions Gate) yakınında olup, Çile Yolu tabir edilen Via Dolorosa’nın başında bulunmaktadır¹¹¹. 1859 yılında Fransa bu kiliseyi tamir etmek ve

¹⁰⁷ Bu fotoğraf 5 Temmuz 2013 tarihinde acizanemiz tarafından çekilmiştir.

¹⁰⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, Haz. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 9-12.

¹⁰⁹ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 10, 15.

¹¹⁰ BOA, İ. DH, 368/24387. Bu konuda belgede aynen şu ibare geçmektedir: “Kudüs Mutasarrıfı Kamil Paşa hazretlerinin hüsn-ı idâreye muvaffak olmaması cihetiyle oradan nakli münâsib olacağından ve Kudüs-ı Şerif’in nezâket-i umûri sebebiyle gidecek zâtın niyât-ı âliyyeye vukûf ve dirâyet ve istikâmetçe dahi...olması iktizâ ideceğinden...Urfa kâimimakamı Yusuf Paşa hakkında bir takım kâl ü kâl vuku’i sebebiyle anın yerine dahi mutasarrıflık unvanıyla müşâriinileyh Kamil Paşa’nın tayin kılınması...” bkz. BOA, İ. DH, 368/24387.

¹¹¹ http://en.wikipedia.org/wiki/St_Anne's_Church,_Jerusalem, Erişim Tarihi 2013.

çevresindeki dört kısım arsayı kiliseye eklemek ister. Babıâli, Kudüs'te ebniye ve tahrir-i emlak memuriyetiyle görevli bulunan Esad Efendi'nin İstanbul'a gelmesi üzerine Fransa'nın bu isteği hakkında Esad Efendi'den malumat alır. Bu malumat çerçevesinde Babıâli, bahsedilen mahallin İslam'ın mukaddes mekânlarından ya da millet-i sairenin kutsal mekânlarından biri olup olmadığını ve ileride bu inşa işinin müşküllere sebep olup olmayacağını araştırılmasını ister. Neticede Fransa'nın istediği mahallin bazı harap binaların bulunduğu bir yer olduğunun anlaşılması üzerine Fransızlara inşa ruhsatı verilmiştir¹¹².

Resim 5: Saint Anna Kilisesi¹¹³

1864 yılında Ayn-ı Karim karyesi haricinde Latinler, Osmanlı tebaasından Fazlullah adında biri aracılığıyla bir kısım toprak elde ettiler. Bu yer üzerinde kız çocuklarının eğitimi ve lisan öğrenmeleri için bir manastır inşa etmek niyetindeydiler¹¹⁴. Bunun için de 1865 yılında bahsedilen yer üzerinde Ayn-ı Karim Manastırını inşa ettiler. 40X25 arşın ölçülerinde bu manastır 170 bin kuruşa mal olmuş olup, masrafı rahiplerce karşılanmıştır¹¹⁵.

1870 yılında Fransisken rahipleri Avusturya elçisinin iltimasıyla Kamame Kilisesi dâhilinde Fransisken rahiplerine mahsus olan manastırın genişletilmesi ve havalandırılması için Kamame Kilisesi'nin bitişiğindeki Salahaddin Vakfına ait hankahın bir bölümünü kendilerine verilmesini ve buna karşılık olarak hankaha 60 bin kuruş verileceğini bildirmişlerdir. Ayrıca manastıra dâhil edilmek istenen yerlerin ahur, mağara ve oda olduğunu ve hankahın üzeri açık olan bölümüne bir duvar çekilmek suretiyle manastıra dâhil edileceğini belirtmişlerdir

¹¹² BOA, İ. MMS, 14/593, s. 6.

¹¹³ http://en.wikipedia.org/wiki/File:Jerusalem_St_Anna_BW_2.JPG, Erişim Tarihi 2013.

¹¹⁴ BOA, İ. HR, 213/12373, s. 4.

¹¹⁵ Walid Al-Arid, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Filistin'de Dini, Kültürel ve Sosyal Müesseseler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 1989, s. 64.

ve bu konuda bir haritada hazırlanmıştır¹¹⁶. Bölge yöneticilerinin, Avusturya Konsolosu ile birlikte yaptıkları keşifte, istenilen yerlerin bir tarafta küçük bir oda ile bir merdiven, diğer taraftan, bir kemer ve iki küçük oda, ara yerde ise yedi arşun kadar uzunluğunda ve otuz arşun kadar genişliğinde bir yer olduğu anlaşılmıştır¹¹⁷. Nihayetinde Osmanlı Devleti, Fransisken rahiplerine istedikleri yerlerin kendilerine bırakılmasına, verilen yerlerin hiçbirisine bina yapılmamasına ve hankah mütevellilerine verilmek istenen 60 bin kuruşun 90 bin kuruşa çıkarılmasına karar vermiştir¹¹⁸.

Al-Arid, Kudüs ve çevresinde Latinlerin ve Katoliklerin yaptıkları bu imar faaliyetlerinin dışında Mar Yusuf Kilisesi, Balata Kilisesi, Transta Manastırı, Nasıra Rahibe Manastırı ve Beytüllahm Melaike Kilisesi ve Manastırını inşa ve tamir edildiklerini belirtmektedir. Bunlardan Mar Yusuf Kilisesi, 1754 yılında Latin rahipleri tarafından inşa edilmiş olup, 1837 yılındaki depremde yıkılmıştır. 1860 yılında kilise yeniden inşa edilmiştir. Kerç Manastırı adıyla da bilinen Transta Manastırı, 1863 yılında inşa edilmiştir. İçinde fakirlere yardım eden 30-40 kadar rahip bulunmaktadır. Nasıra Rahibe Manastırı, 1863 yılında İngiliz Muhlis Kilisesi doğusunda kurulmuştur. Şehrin batısında Mesih'in sofrası adıyla da bilinen Balata Kilisesi ise, 1781 yılında inşa edilmiş olup, 1859 yılında yıkılmıştır. Kilise 1860 yılında Mukaddes Kabir Kardeşleri ve İtalya Kont Malino tarafından yeniden inşa edilmiştir. Son olarak 1874 yılında Beytüllahim Melaike Kilisesi ve Manastırını Fransa tamir etmek ister. Babiâli'nin izin vermesi üzerine kiliseye iki oda ilave edilerek kilise tamir edilmiştir. Bu tamir 48 bin kuruşa mal olmuş olup bunun 18 bin kuruşu odalara harcanmıştır¹¹⁹.

Al-Arid'in verdiği bu bilgiler içinde Balata Kilisesi'nin 1860 yılında Mukaddes Kabir Kardeşleri tarafından yeniden inşa edilmesi bilgisi akla çok mantıklı gelmemektedir. Çünkü *Mukaddes Kabir Kardeşliği (Brotherhood of the Holy Sepulchre)* ya da *The Holy Community of the All-Holy Sepulchre* olarak bilinen yapı, Elen keşişlerden oluşan, kiliseyi yerel seviyede ele alarak Rum Patriği'nin Kutsal Topraklardaki bağışların yönetiminde, ibadethanelerin, manastırların, okulların, kurumların, arazilerin yönetilmelerinde ve tapınakların korunmalarında yardımcı olan bir yapıdır¹²⁰. Yani anlaşılacağı üzere sadece Rum rahiplerinden oluşan bu yapının bir Latin kilisesini yeniden inşa etmesi çok beklendik ve emsali görülmuş bir şey değildir.

¹¹⁶ BOA, İ. HR, 242/14384.

¹¹⁷ BOA, İ. HR, 245/14571, s. 1.

¹¹⁸ BOA, İ. HR, 245/14571, s. 3.

¹¹⁹ Walid Al-Arid, *a.g.t.*, s. 63, 67.

¹²⁰ Claire Mouradian, "Batılı Güçler Nezdindeki Önemli Bir Koz: Hristiyanlar", *Kudüs 1850-1948*, Haz. Catherine Nicault-Çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, s. 165.

3.3. Ermenilerin İmar Faaliyetleri

1849 yılında Ermeniler kendilerine mahsus olan Mar Yakup Manastırı'nda mektep ve matbaa(basmahâne) olmadığından dolayı kilisenin sıkıntı çektiğini belirterek, manastırın haricinde cemaatlerine ait bir bahçede uzunluğu 66 arşın, genişliği 36 arşın ve yüksekliği 26 arşın ölçülerinde alt katı kitap basmahânesi, üst katı ise mektep olacak şekilde bir bina inşa etmek isterler. Bunun üzerine binanın kurulacağı mahalde bir keşif yapılır. Keşifin sonunda arsanın kadimden beri Ermenilerin tasarrufunda olduğu ve kurulacak binanın ileri de herhangi bir müşkülata sebep olmayacağı anlaşılması üzerine inşa izni verilmiştir. Ayrıca inşa edilecek binanın ileride kiliseye ilhak edilmeyeceği de belirtilmiştir¹²¹.

1850'lilerde Ermeni Patriği Hovhannes, Yafa'da Napoli ve Sardinya konsolosu olarak görev yapan Murat Ağa'nın Yafa'da miras bıraktığı büyük meyve bahçesini, Kudüs'te bir mezarlık, bitişiğindeki bahçe ve *Beyt-i al-Frank* diye adlandırılan büyük bir evin mülküyle değiştirmiştir¹²².

3.4. Protestanların İmar Faaliyetleri

Osmanlı topraklarında Protestanlık, XIX. yüzyılın ortalarında yayılmaya başlanmış olup, 1850 yılında resmi olarak tanınmıştır¹²³. Osmanlı coğrafyasında Protestanlık, İngiltere ve Prusya tarafından himaye edilmekteydi. Fransa ve Rusya gibi dini himaye politikalarının önemine varan İngiltere ve Prusya Osmanlı toprakları üzerinde bir Protestan kilisesi ve cemaati kurmak için yoğun faaliyetlere girişmişlerdir. Bu doğrultuda daha önce de belirtildiği gibi İngiltere-Prusya işbirliğiyle 1841'de Kudüs Protestan Piskoposluğu kurulmuştur.

Kudüs'te 1842 yılında Prusya Konsolosluğu kurulmuştur. Prusya konsolosluğunun Kudüs'te temel vazifesi, Protestan dinini ve şehirde onun hayırsever faaliyetlerini desteklemektir. Prusya konsolosu şehirde Protestan kiliseler inşa etme izinleri elde etmeye çalışmaktaydı. Kilise inşa etme istekleri reddedilince Prusya, Kudüs Paşa'sına rüşvet ile ve Kudüs Rum Patriğine de değerli hediyeler vererek izinler almaya kalkıştılar. Ayrıca Lord Stratford de Redcliffe gibi İngiliz diplomatlarından da destek aradılar. Prusya'yı destekleyen Protestan misyonerler de bir yanda şehirde okul, hastane gibi kurumlar kurmaya ve kendi himayelerindeki Yahudileri korumakla uğraşmaktaydılar¹²⁴.

¹²¹ BOA, İ. HR, 59/2855.

¹²² Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities In Syria Under Ottoman Dominion*, Harvard Universty Press 1965, s. 144.

¹²³ Protestanlık cemaatinin tanınması hakkında bkz. Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 3076.

¹²⁴ Yair Hirschfeld, "Some Findings on Prussian and Ottoman Policies in Palestine During the 1840s Based on the Writings of Dr. Gustav E. Schultz, the First Prussian

XIX. yüzyılın ortalarında Kudüs ve çevresindeki kentsel alanlarda ilk hastaneyi Avrupalı ve Amerikan misyonerleri açmıştır. Bu hastaneler modern donanımlarla döşenmiş olup, burada görev yapmak isteyen Avrupalı ya da Avrupa’da eğitim görmüş birçok doktor bulunmaktaydı¹²⁵. 1851 yılında 2713 kişi evinde tedavi edilirken, 5113 kişi ilaç ile 457 hasta da Protestan hastanesinde tedavi edilmişti¹²⁶.

Protestanları ve Yahudileri himaye eden İngilizler¹²⁷ Kudüs ve çevresine gönderdiği *Anglo Jews society*, *Jerusalem at the East Mission*, *Jerusalem Christ Union Mission to the Jews* ve *Church of Scotland Jewish Mission* gibi misyoner örgütleri sayesinde birçok yeni okul inşa etmişlerdir. Bu misyoner örgütlerin hedef kitlesi Yahudiler, Ortodoks Rumlar ve az sayıda Protestanlardır¹²⁸. İngiltere’nin Filistin ya da Filistin’in kalbi olan Kudüs ile ilgilenmesinde tamamen stratejik ve ekonomik sebepler rol oynamaktaydı. Filistin bölgesi, Hindistan ve Asya ile yakın olmasından dolayı İngiltere’nin gözünde büyük öneme sahipti ve bu ilgi 1869 yılında Süveyş Kanalı’nın açılması, 1875’te kanalın hisse senetlerinin satılması, 1882’de Mısır’ın işgali ve 1901’de İran Petrol imtiyazlarının elde edilmesi gibi olaylarla çok daha fazla artmıştır¹²⁹. Şehirde çeşitli misyoner grupları oluşturan İngiliz okul ve hastaneleri, hem dini hem de emperyalist amaçlara ileri derecede eğilimliydi. Dolayısıyla İngilizler bölgede dini ve siyasi amaçlarını birleştirmişlerdi¹³⁰.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Tanzimat döneminde İngilizlerin Kudüs ve çevresinde kurduğu okulların sayısı Tablo 5’te görüldüğü üzere 14 tanedir. Yine bu tabloda görüldüğü üzere bu okulların çoğu ruhsatsız olup sadece 3 tanesi daha sonraki yıllarda ruhsat almıştır.

Vice-Consul to Jerusalem 1842-1851”, *Palestine In The Late Ottoman Period*, Edr. David Kushner, 1986 Kudüs, s. 268.

¹²⁵ Gudrun Krämer, *A History Palestine (From the Ottoman Conquest to the Founding of the State of Israel)*, Princeton University Press 2008, s. 78.

¹²⁶ Y. Hirschfeld, a.g.m., s. 268.

¹²⁷ Filistin’de İngilizlerin Yahudileri himaye etmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yaron Perry, *British Mission To The Jews In Nineteenth-Century Palestine*, Frank Cass Publishers-Londra 2003.

¹²⁸ A. Khouli, a.g.t., s. 97.

¹²⁹ David Kushner, “The ‘Foreign Relations’ of the Governors of Jerusalem Toward the End of the Ottoman Period”, *Palestine In The Late Ottoman Period*, Kudüs 1986, s. 310.

¹³⁰ Thomas Hummel, “English Protestant Pilgrims of the 19th Century”, *The Christian Heritage in the Holy Land*, Edr. Anthony O’Mahony vd., Scorpion Cavendish 1995, s. 161.

Tablo 6: İngilizlerin Kudüs ve Çevresinde Kurdukları Okullar¹³¹

	Okulun Bulunduğu Yer	Okulun Bağlı Bulunduğu Cemiyet	İnşa Tarihi	Ruhsat Durumu
1	Kudüs'te, sur içi Ermeni Mah.	London Jews Society	1857	Yoktur
2	Kudüs'te sur dışında, şeyh Ukkâşe Türbesi civarında	London Jews Society	1856	1891
3	Kudüs, Bâbü'l- Amûd dışında	London Jews Society	1839	Yoktur
4	Kudüs'te sur dışında, Cebel-i Sahyûn	Church Missionary Society	1853	1893
5	Kudüs, Bâbü'l- Amûd dışında	Church Missionary Society	1876	Yoktur
6	Kudüs, Ayde Mahallesi	Church Missionary Society	1876	Yoktur
7	Kudüs, Gazze Kazası Sazine- Tahf	Church Missionary Society	1868	Yoktur
8	Kudüs, Yafa Kazası şehir dışı Alman Cemaatine Mahsus Mah.	Church Missionary Society	1860	Yoktur
9	Kudüs, Yafa Kazası şehir dışı Sekenetü'l- Acemî Mah.	Church Missionary Society	1865	Yoktur
10	Kudüs, Yafa Kazası, Remle Kasabası, Hâretü'l- Kenise	Church Missionary Society	1860	Yoktur
11	Kudüs, Yafa Kazası, Remle Kasabası, Hâretü'l-Şarkıyye	Church Missionary Society	1860	Yoktur
12	Kudüs, Yafa Kazası, Remle Cami Mahallesi dışında	Church Missionary Society	1860	Yoktur
13	Kudüs, Ramallah Köyü	Church Missionary Society	1868	Yoktur
14	Kudüs, Yafa Kazası, Kermü'l-Vâdi Mahallesi	Mission Tabita	1863	1897/8

İngilizlerin dışında Protestanları himaye eden Almanlar da Kudüs ve çevresinde okullar açmışlardır. Tablo 6'da görüldüğü üzere Almanların Kudüs ve çevresinde kurdukları 8 okuldaki 4 tanesinin ruhsat durumu yeni tasdik edilirken, 3 tanesinin ruhsatı olup, bir tanesinin ise ruhsatı yoktur.

Tablo 7: Almanların Kudüs ve Çevresinde Kurdukları Okullar¹³²

	Okulun Bulunduğu Yer	Okulun Bağlı Olduğu Cemiyet	İnşa Tarihi	Ruhsat Tarihi
1	Kudüs Sur dışı	Alman Protestan Cemiyeti	1871	Yeni Tasdik
2	Kudüs Sur dışı	Alman Musevî Cemiyeti	1873	Yoktur
3	Kudüs, Bâbü'l-Halil	Diagonisse Rahibeleri	1852	1893
4	Kudüs, Bâbü'l-Halil	Alman Sanayi Mektebi	1860	Yeni Tasdik
5	Yafa	Tempel Cemiyeti	1871	Yeni Tasdik
6	Yafa	Tempel Cemiyeti	1870	Yeni Tasdik
7	Beytullahm	Bodoşlayim Cemiyeti	1857	1902
8	Beyt-i Jala	Bodoşlayim Cemiyeti	1864	1902

¹³¹ A. Khouli, *a.g.t.*, s. 97-100.

¹³² A. Khouli, *a.g.t.*, s. 110-111.

1842'lerde Protestanlar, Kudüs'e gelen ziyaretçilerin ayinleri için İngiltere elçisinin vasıtasıyla Kudüs'te bir Protestan Kilisesi inşa etme ruhsatı istemişlerdir¹³³. Osmanlı Devleti, topraklarında Protestan cemaatinin olmadığını ve Hristiyan cemaatleri arasında mezhep değiştirilmesinin yasak olduğu gerekçesiyle Protestanların bu teklifini ret etmiş¹³⁴ ve durumu gerekçeleriyle birlikte Londra'ya bildirmiştir¹³⁵. Ancak İngiltere bu konuda diretti ve 1844 yılında elçisi Lord Stratford de Redcliffe aracılığıyla Hristiyanların mezhep değiştirme yasağını kaldırttı. Böylece İngiltere'nin önünde bir engel kalmamış bulunmaktaydı. Nihayetinde 1845 yılında Protestanlara Kudüs'te bir kilise inşa etme ruhsatı verilmiştir¹³⁶.

1869 yılında Prusya'nın veliht prensi Filistin'i ziyaret ettiğinde Osmanlı Devleti, Prusya kralına Kamame Kilisesi yakında bir hastane hediye etti¹³⁷. Daha sonra Prusya elçisi, bu hastane yanındaki bazı arazilerin de kendilerine verilmesini istedi. Bunun üzerine Babıâli arazinin incelenmesi için bir memuru ve Prusya elçisi baş tercümanını Kudüs'e göndermiştir. Yapılan incelemeden sonra Kamame Kilisesi civarında kadim olan Sen Şerân Kilisesi arzıyla pişgâhında Rum Patriğine ve eşrafa ait bir kısım arazi, üzerine bina yapılmamak koşuluyla Prusya kralına hediye edilmiştir. Ayrıca alınan bu arazilerin bedelleri de hesaplanarak Osmanlı Devleti tarafından ödenmiştir¹³⁸.

1872 yılında Clain adında bir misyoner Kudüs dışında yerli Protestanlar için bir kilise inşa etmek ister. Babıâli, kilise inşa edilmek istenilen arazinin mülk olup olmadığını, mutasarrıfının kim olduğunu ve rızasının olup olmadığını, İslam Mahallesine yakın olup olmadığını, kurulacak kilisenin ileride herhangi bir müşkülata sebep olup olmayacağını, Protestanların şimdilik nerede ayin yaptıklarını, ne halde olduklarını ve yapılacak kilisenin bir binanın genişletilmesi suretiyle mi yoksa bir mescit suretiyle mi inşa edileceğini araştırılmasını ister¹³⁹. Bunun üzerine mahallinde yapılan keşif neticesinde arsanın Almanya tebaasından Sanderski adında bir rahibe ait olduğu ve kilise kurulmasında rızasının olduğu, Protestanların şimdilik Rum taifesinden Sofranos adında bir rahipten kiraladıkları bir hanede ayinlerini yaptıkları ve kurulacak kilisenin ileride herhangi bir müşkülata sebep olmayacağı anlaşılmıştır. Ayrıca keşif esnasında kurulacak kilisenin ölçüleri, uzunluğu 38 arşın, genişliği 29 arşın ve yüksekliği 16 arşın olarak belirlenerek, buna dair bir harita hazırlanmıştır. Nihayetinde Babıâli, kilise inşasına ruhsat vermiştir¹⁴⁰.

¹³³ BOA, HR. SYS, 6/15.

¹³⁴ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 178.

¹³⁵ BOA, HR. SFR, 8/9.

¹³⁶ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 43, 178.

¹³⁷ BOA, İ. DH, 619/43075; R. Kark, a.g.m., s. 364.

¹³⁸ BOA, İ. DH, 619/43075.

¹³⁹ BOA, İ. HR, 255/5223, s. 6; BOA, İ. HR, 255/15223, s. 6.

¹⁴⁰ BOA, İ. HR, 255/5223, s. 5; BOA, İ. HR, 255/15223, s. 5, 8.

3.5. Kıptilerin İmar Faaliyetleri

İbrahim Paşa, Filistin'e hâkim olduğunda, Kıptiler kendilerine ait olan St. George Manastırının yanında büyük bir manastır inşa etmeye başladılar. Ancak İbrahim Paşa ülkesine geri döndüğünde Kıptiler manastırı terk ettiler. Bundan sonra manastır kışla olarak kullanıldı¹⁴¹. Bugün Kudüs surlarından Şam kapısından girip Kamame Kilisesine doğru gidildiğinde *Ortodoks Kıpti Patrikhanesi'nin* merkezi olan *St. Antony Manastır* bulunmaktadır. Bu manastır 1875 yılında Mısır'daki zengin Kıptilerin bağışlarıyla tamir edilmiştir¹⁴².

Resim 6: Kıpti Ortodoks Patrikhanesi ve St Antony Manastırı

Sonuç

Tarih boyunca Kudüs, adı gibi kutsal bir kent olup Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler için bir sığınma yeri olmuştur. Osmanlı hâkimiyetinde Kudüs, bu üç dinin mensuplarının barış içinde yaşadığı, özgürce ibadetlerin yapıldığı bir şehir olmuştur. Ancak XIX. yüzyılın ortalarında Avrupalı devletlerin bölgedeki çıkarları gereği şehirde yaptıkları faaliyetler, yavaş yavaş şehri dini bir hüviyetten sıyrılıp, siyasi bir hüviyete bürünmeye başlamasına sebep olmuştur. Hristiyan cemaatlerin Kudüs ve çevresinde gerçekleştirdikleri imar faaliyetleri sonucunda da bu siyasi hüviyet iyice gün yüzüne çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kudüs'te doğrudan yabancılara mülk edinme hakkı vermemiş olması, toprak satışlarını durduramamıştır. Dolayısıyla toprak satışlarının devam etmesi imar faaliyetlerinin de devam etmesine neden olmuştur. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı durum

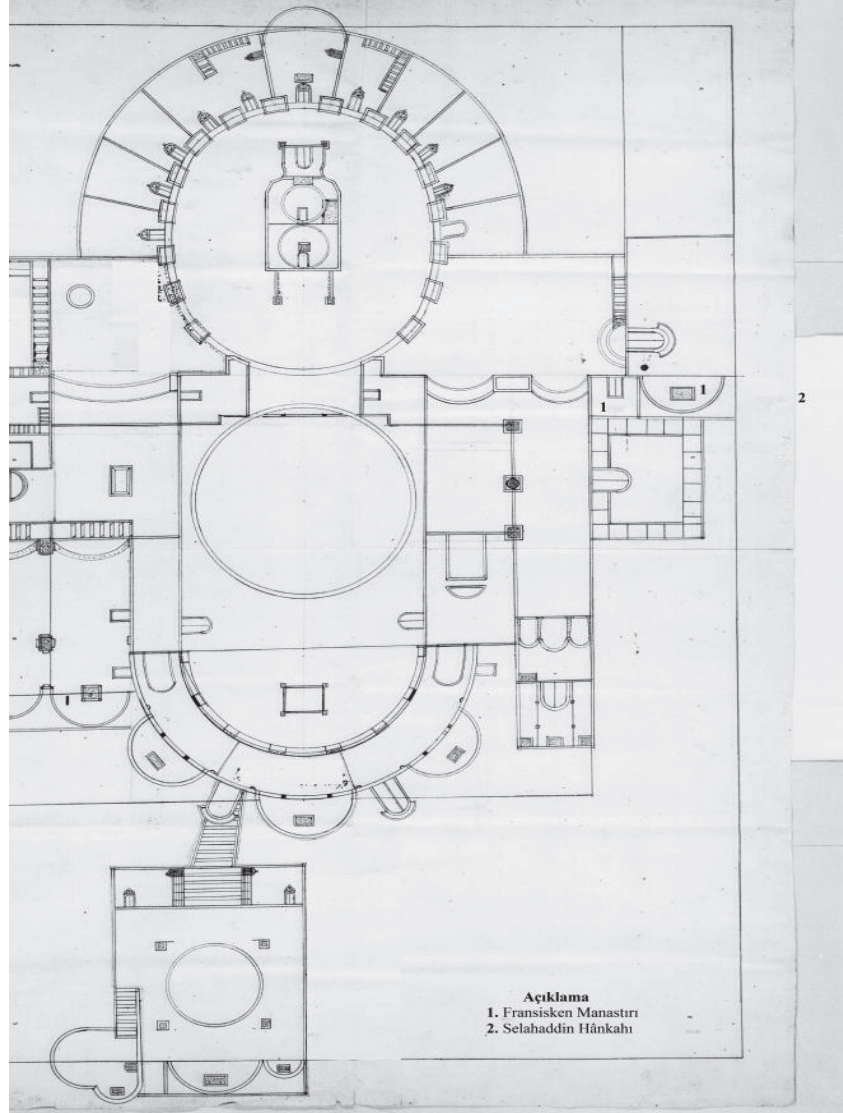
¹⁴¹ E. Robinson, E. Smith vd., *Later Biblical Researches In Palestine, And In The Adjacent Regions (Journal Of Travels In The Year 1852)*, Boston 1856, s. 198.

¹⁴² Otto Meinardus, "The Copts in Jerusalem and the Question of the Holy Places", *The Christian Heritage in the Holy Land*, Edr. Anthony O'Mahony vd., Scorpion Cavendish 1995, s. 123.

bir kenara bırakıldığında, bölge yöneticilerinin şehirde denetimi elden bıraktıklarını söylebiliriz. Çünkü kurulan birçok okul ruhsatları olmamasına rağmen, yıllarca ayakta kalabilmişlerdir.

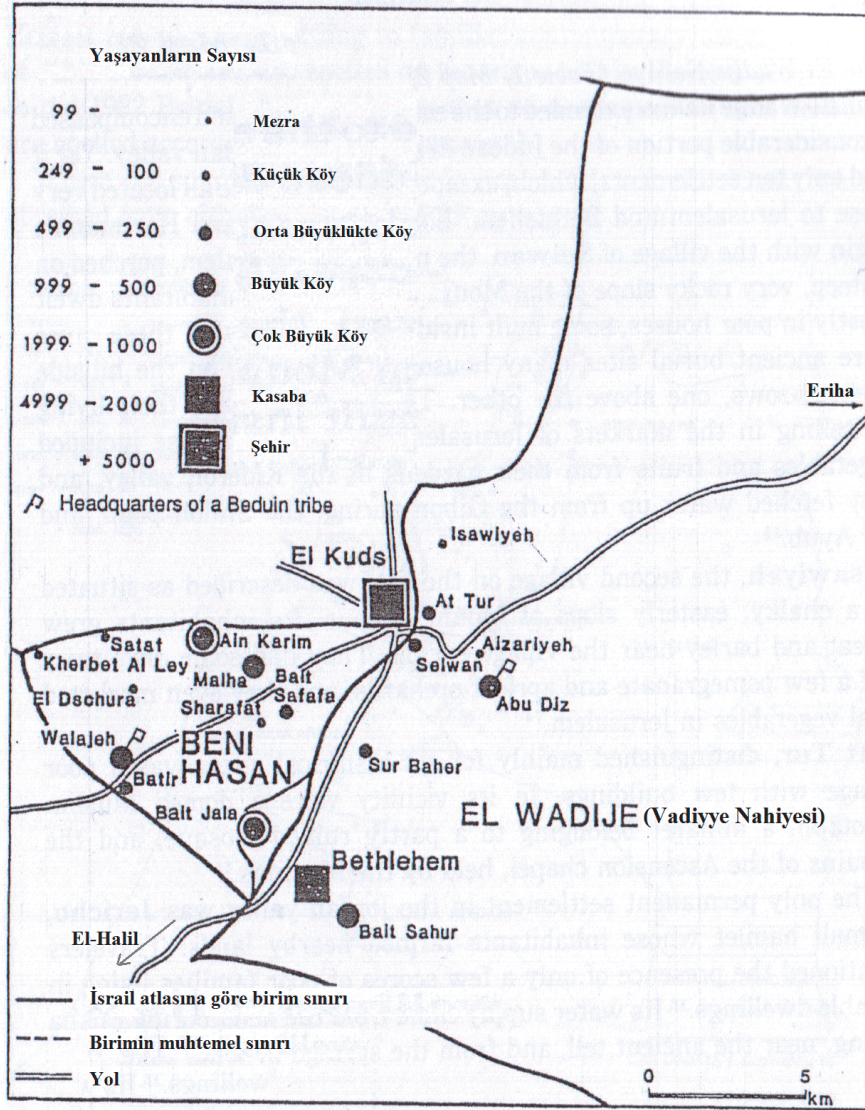
Kendi tebaasının isteklerine daima duyarlı olan Osmanlı Devleti, Hristiyanlara verdiği haklar yüzünden, şehrin siyasi bir hüviyete bürünmesine engel olamamış; âdeta bu süreci hızlandırmıştır. Çünkü Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın ilanından sonra Hristiyanlar imar faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Osmanlı Devleti her ne kadar imar faaliyetlerinde belirli bir prosedürü takip etse de, Hristiyanların imar faaliyetlerini engellememiş, genelde olumlu karşılamış ve izin vermiştir.

Avrupalı devletler bölgedeki çıkarları gereği Hristiyanların imar faaliyetlerini finanse etmekten çekinmemişler, bölgeye gönderdikleri misyonerlerle imar faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Bu imar faaliyetlerinde Rusya Ortodoks Rumları, Fransa ve Avusturya Latinleri-Katolikleri ve İngiltere ile Prusya da Protestanları himaye ederek, imar faaliyetlerinde yardımcı olmuşlardır. İmar faaliyetleri sonucunda Kudüs ve çevresinde birçok Hristiyan yapı yükselmiştir. 1871/2 tarihli Suriye Vilayet Salnamesine göre Kudüs ve çevresinde 65 kilise, 1 manastır, 115 mektep ve 16 deyr bulunduğunu belirtmiştik. Çalışmamız sonucunda Hristiyanlara satılan toprak satışları dışında tespit ettiğimiz kadarıyla bu 65 kiliseden 10'u yeni inşa edilmiş ve Hristiyan cemaatlere birçok kez tamir izni verilmiştir. Ayrıca yine bu dönemde 8 konsolosluk, 1 misafirhane, 1 katedral, 2 hastane, 1 matbaa, 1 mezarlık, 1 manastır ve 23 okul inşa edilmiştir. Kudüs ve çevresinde Hristiyanlara ait bu kadar yapının inşasına izin verilmesi, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim ahaliye gösterdiği hoşgörünün en kat'i delilidir.

Ek 1:Kamame Kilisesi'nin Planı¹⁴³

¹⁴³ BOA, HAT, 1523/25.

Ek 2: Kudüs ve Çevresini Gösteren Harita¹⁴⁴

¹⁴⁴ Y. Ben-Arieh, a.g.m., s. 227. Harita üzerinde açıklayıcı olması mahiyetinde bir takım değişiklikler yapılmıştır.

Kaynakça**1. Arşiv Vesikaları****Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)****Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Kilise Defteri (A.DVNS. KLS. d)**

Defter No:9.

Cevdet Adliye (C. ADL)

Dosya ve Gömlek No: 52/3122, Evâhir Receb 1269/ Mayıs 1853.

Dâhiliye Nezareti İradeleri (İ. DH)

Dosya ve Gömlek No: 619/43075, 27 Şaban 1286/2 Aralık 1869; 368/24387, 19 Cemaziye'l-evvel 1273/15 Ocak 1857; 830/66847, 21 Cemaziye'l-âhir 1298/21 Mayıs 1881; 829/66787, 13 Cemaziye'l-âhir 1298/13 Mayıs 1881.

Hariciye Nezareti İradeleri (İ. HR)

Dosya ve Gömlek No: 166/8959, 20 Şaban 1275/25 Mart 1859; 164/8822, 3 Receb 1275/6 Şubat 1859; 84/4094, 25 Rebiyü'l-âhir 1267/27 Şubat 1851; 113/5513, 4 Cemaziye'l-evvel 1278/4 Mart 1854; 242/14384, 22 Haziran1286/4 Temmuz 1870; 172/9332, 5 Rebiyü'l-evvel 1276/2 Ekim 1859; 255/5223, 2 Cemaziye'l-âhir 1289/7 Ağustos 1872; 332/21368, 29 Cemaziye'l-âhir 1272/7 Mart 1856; 213/12373, 21 Cemaziye'l-evvel 1281/22 Ekim 1864; 102/4982, 23 Safer 1269/6 Aralık 1852; 98/4790-2, 25 Receb 1269/4 Mayıs 1853; 328/21195, 26 Receb 1269/5 Mayıs 1853; 327/21191, 4 Receb 1269/13 Nisan 1853; 223/13026, 1 Kanunî Sani 1267/13 Ocak 1852; 328/21217, 5 Ramazan 1269/12 Haziran 1853; 332/21365, 14 Zilhicce 1270/7 Eylül 1854; 255/15223, 2 Cemaziye'l-âhir 1289/7 Ağustos 1872; 245/14571, 23 Rebiyü'l-âhir 1287/23 Temmuz 1870; 59/2855, 15 Rabiyyü'l-âhir 1265/8 Mayıs 1849.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR. MKT)

Dosya ve Gömlek No: 59/41, Evâhir Receb 1269/Mayıs 1853.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS)

Dosya ve Gömlek No: 6/15, 4 Şaban 1261/8 Ağustos 1845.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR)

Dosya ve Gömlek No: 8/9, 19 Receb 1260/4 Ağustos 1844.

Hatt-ı Hümâyûn (HAT)

Dosya ve Gömlek No: 778/36478-B; 775/36358; 1314/51204, 29 Zilhicce 1224/4 Şubat 1810; 772/36195, 29 Zilhicce 1225/25 Ocak 1811; 776/36401-A, 29 Zilhicce 1240/14 Ağustos 1825; 601/29376, 29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835; 772/36200-A, 11 Muharrem 1254/6 Nisan 1838; 1523/25, 10 Şevval 1228/6 Ekim 1813; 1635/9, 23 Rebiyü'l-evvel 1257/15 Mayıs 1841.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS)

Dosya ve Gömlek No: 32/926, 11 Cemaziye'l-âhir 1264/15 Nisan 1848; 32/925, 2 Muharrem 1264/10 Aralık 1847; 33/1367, 10 Şaban 1283/18 Aralık 1866; 14/593, 19 Receb 1275/22 Şubat 1859.

İrâde Meclis-i Vâlâ

Dosya ve Gömlek No: 284/11219, 19 Zilhicce 1269/23 Eylül 1853.

Yıldız Perakende Evrakı - Maârif Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.MF)

Dosya ve Gömlek No: 2/23, 15 Eylül 1307/27 Eylül 1891.

Türk Tarih Kurumu

Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2596, 27 Zilkade 1264/25 Ekim 1848; 2637, Evâhir Muharrem 1259/ Şubat 1843; 6394, Evâil Şaban 1255/ Ekim 1839; 3076, Evâsıt Muharrem 1267/ Kasım 1850.

2. Salnameler

Suriye Vilayet Salnamesi, DePa:3, 1288/1871-2.

3. Araştırma-İnceleme Eserler

AL-ARID, Walid, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Filistin'de Dini, Kültürel ve Sosyal Müesseseler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

ALTUNSU, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972.

ANDERSON, Matthew Smith, *Doğru Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser, İstanbul 2001.

ATAÖV, Türkkaya, "Kudüs ve Devletler Hukuku", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXXV/1, Ankara 1980, s. 29-54.

AYDIN, Mehmet, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul 2005, s. 93-122.

BEN-ARIEH, Yehoshua, "Patterns of Christian Activity Nineteenth-Century Jerusalem", *Journal of Historical Geography*, II/1, 1976, s. 49-69.

BEN-ARIEH, Yehoshua, "Settlements and Population of the Sancak of Jerusalem in the 1870s", *Aspects of Ottoman History Papers From Ciepo IX, Jerusalem*, Edr. Amy Singer-Ammon Cohen, The Magnes Press Jerusalem, s. 218-260.

BEN-ARIEH, Yehoshua, "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", *Annals of the Association of American Geographers*, LXV/2, Temmuz 1975, s. 252-269.

BEN-ARIEH, Yehoshua, "The Population of the Large Towns in Palestine During the First Years of the Nineteenth Century, According to Western Sources", *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Edr. M. Ma'oz, Kudüs 1975, s. 49-69.

BEYDİLLİ, Kemal, "Osmanlı Dönemi'nde Kilise Siyaseti'nden Bir Kesit: Mahmud Devri'nde Kilise Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2000, s. 255-266.

BOUAZI, Brahim, *19. Yüzyılda Filistin'de Arazî Satışları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.

- BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996.
- BUZPINAR, Ş. Tufan, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 10, 2003, s. 107-120.
- CAHEN, CL., "Zimme", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, XIII., İstanbul 1986, s. 566-571.
- CARMEL, Alex, "C. .F. Spittler and the Activities of the Pilgrims Mission in Jerusalem", *Ottoman Palestine 1800-1914-Studies In Economic And Social History*, Edr. Gad G. Gilbar, Leiden 1990, s. 255-286.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Haz. Cavid Baysun, Ankara 1991.
- COLLAS, Bernard Camille, *1864'te Türkiye-Tanzimat Sonrası Düzenlemeler Ve Kapitülasyonların Tam Metni*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2005.
- CUST, L. G. A., *The Status Quo In The Holy Places*, Kudüs 1980.
- DAWSON, Eneas MacDonell, *Pius IX. And His Time*, Londra 1880.
- DEMİRKOL, Erdem, *II. Abdülhamid Döneminde Kudüs'te Kilise İmar ve İnşa Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- "Deyr", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, III., İstanbul 1979, s. 573.
- DOWLING, Archdeacon, *The Patriarchate of Jerusalem*, Londra 1909.
- ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara 2001.
- ERDEM, Mustafa, "Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Misyoner Faaliyetleri", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul 2005, s. 271-290.
- ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, I., Ankara 1953.
- FIRESTONE, Reuven, "Jerusalem in Judaism, Christianity, and Islam", *Encyclopedia of Religion*, XV., Edr. Lindsay Jones, NY: Macmillan 2005, s. 4838-4841.
- FRAŞERLİ, Mehdi, *Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanması (İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikât-ı hâzırası)*, Haz. Fahrettin Tızlak, Isparta 2008.
- FRAZEE, Charles A., *Catholics And Sultans-The Church And The Ottoman Empire*, Cambridge University Press 1983.
- GOLDHILL, Simon, *The Temple of Jerusalem*, Londra 2006.
- GÖLEN, Zafer, "Tanzimat Dönemi'nde Bosna-Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Belleten*, LXV/242, Ankara 2001, s. 215-248.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1977, s. 331-348.
- GREAVES, R. W., "The Jerusalem Bishopric, 1841", *The English Historical Review*, LXIV/252, Temmuz 1949, s. 328-352.

- HARTMANN, M. ,“Die Ortschaftenliste des Liwa Jerusalem in dem türkischen Staatskalender für Syrien auf das Jahr 1288 der Flucht (1871)”, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 1883, s. 102-149.
- HIRSCHFELD, Yair, “Some Findings on Prussian and Ottoman Policies in Palestine During the 1840s Based on the Writings of Dr. Gustav E. Schultz, the First Prussian Vice-Consul to Jerusalem 1842-1851”, *Palestine In The Late Ottoman Period*, Edr. David Kushner, Kudüs 1986, s. 263-279.
- HOPWOOD, Derek, *The Russian Presence In Syria And Palestine 1843-1914-Churb and Politics in the Near East*, Oxford At The Clarendon Press 1969.
- HUMMEL, Thomas, “English Protestant Pilgrims of the 19th Century”, *The Christian Heritage in the Holy Land*, Edr. Anthony O’Mahony vd., Scorpion Cavendish 1995, s. 160-180.
- IDINOPULOS, Thomas A., *A History of the Holiest City As Seen Through the Struggles of Jews, Christians and Muslims-Jerusalem*, Chicago 1994.
- KARACA, M. Zafer, “İstanbul’da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri”, *Tarib ve Toplum*, XVIII/105, Eylül 1992, s. 25-31.
- KARK, Ruth, “Changing Patterns of Landownership in Nineteenth-Century Palestine: The European Influence”, *Journal of Historical Geography*, 10, 4 (1984) 357-384.
- KAYA, Remzi, “Ehl-i Kitap”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, X., İstanbul 1994, s. 516-517.
- KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*, İstanbul 2007.
- KHOULI, Azmi, *Osmanlı Döneminde Kudüs’te Yabancı Okullar (XIX. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- KRÄMER, Gudrun, *A History Palestine(From the Ottoman Conquest to the Founding of the State of Israel)*, Princeton University Press 2008.
- KURUVILLA, Samuel J.,“The Politics of Mainstream Christianity in Jerusalem”, *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı 2010, s. 199-225.
- KUSHNER, David, “The ‘Foreign Relations’ of the Governors of Jerusalem Toward the End of the Ottoman Period”, *Palestine In The Late Ottoman Period*, Kudüs 1986, s. 309-319.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, “Beytülahm”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, VI., İstanbul 1992, s. 86-88.
- LIEBETRUT, Friedrich, *Reise Nach Dem Morgenlande, Insorderbeit Nach Jerusalem Und Dem Heiligen Lande*, II., Hamburg 1854.
- MA’OZ, Moshe, *Ottoman Reform In Syria And Palestine 1840-1861-The Impact of the Tanzimat on Politics and Society*, Oxford At The Clarendon Press 1968.
- MARRIS, Colin, *The Sepulchre of Christ and the Medieval West (From the Beginning to 1600)*, New York 2005.

- Mehmed Sadık Rıfat Paşa, *Miıntehabât-ı Âsâr*, İstanbul 1292.
- MEINARDUS, Otto, “The Copts in Jerusalem and the Question of the Holy Places”, *The Christian Heritage in the Holy Land*, Edr. Anthony O’Mahony vd., Scorpion Cavendish 1995, s. 112-128.
- MOURADIAN, Claire, “Batılı Güçler Nezdindeki Önemli Bir Koz: Hristiyanlar”, *Kudüs 1850-1948*, Haz. Catherine Nicault-Çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, s. 159-185.
- Muâbedât Mecmûası*, I. ve III., Türk Tarih Kurumu tıpkı basım, Ankara 2008.
- NICAULT, Catherine, “Osmanlı Kudüs’üne Dönüş”, *Kudüs 1850-1948*, Çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, s. 37-94.
- OUSTERHOUT, Robert, “Rebuilding the Temple Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, XLVIII/1, Mart 1989, s. 66-78.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II., İstanbul 1983.
- PERI, Oded, *Christianity Under Islam In Jerusalem: The Question Of The Holy Sites In Eearly Ottoman Times*, Boston 2001.
- PERRY, Yaron, *British Mission To The Jews In Nineteenth-Century Palestine*, Frank Cass Publishers-Londra 2003.
- REITER, Yitzhak, Marlen Eordegian ve Marwan Abu Kalaf, “Jerusalem’s Religious Significance”, *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics and Culture Jerusalem*, VIII/1, Kudüs 2001, s. 12-19.
- ROBINSON, E. ve Smith E., vd., *Later Biblical Researches In Palestine, And In The Adjacent Regions (Journal Of Travels In The Year 1852)*, Boston 1856.
- RUTH, Kark, *American Consuls In The Holy Land 1832-1914*, Kudüs 1994.
- SAMUR, Sebahattin, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Kayseri 1995.
- SANJIAN, Avedis K., *The Armenian Communities In Syria Under Ottoman Dominion*, Harvard Universty Press 1965.
- SCHÖLCH, Alexander, “Jerusalem in the 19th Century (1831-1917)”, *Jerusalem In History*, Edr. K. J. Asali, Essex 1989, s. 228-248.
- SCHÖLCH, Alexander, “The Demographic Development of Palestine, 1850-1882”, *International Journal of Middle East Studies*, XVII/IV, Aralık 1985, s. 485-505.
- SONYEL, Salahi R., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanışı”, *Belleten*, LV/213, Ankara 1991, s. 359-370.
- SONYEL, Salahi R., “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü”, *Belleten*, XLIX/195, Ankara 1985, s. 647-664.

STAVROU, Theofanis George, "Russian Interest in the Levant 1843-1848: Porfirii Uspenskii and Establishment of the First Russian Ecclesiastical Mission in Jerusalem", *Middle East Journal*, XVII/1-2, Kış-Bahar 1963, s. 91-103.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Mesail-i Mühimme-i Siyâsiye*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987.

YURDAYDIN, Hüseyin G., "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII., Ankara 1985, s. 97-110.

4. Elektronik Kaynaklar

AKGÜNDÜZ, Ahmed, "Osmanlı Hukukunun Mahiyeti Ve Kaynakları", <http://www.osmanli.org.tr/yazi-4-295.html>, Erişim Tarihi: 2013.

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Jerusalem_St_Anna_BW_2.JPG, Erişim Tarihi 2013.

http://en.wikipedia.org/wiki/St_Anne's_Church,_Jerusalem, Erişim Tarihi 2013.

http://www.gojerusalem.com/discover/item_10482/Holy-Trinity-Russian-Orthodox-Cathedral, Erişim Tarihi 2013.

ÜNLÜ, Mucize, "Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri", <http://www.kultur.samsun.bel.tr/samsem2006/doc/010.pdf>, Erişim Tarihi 2013, s. 149-162.

